

Укр. Акад. Наук
Записки іст. секції

ЗАПИСКИ

Українського Наукового Товариства

В КИЇВІ.

РЕДАКЦІЙНИЙ КОМІТЕТ

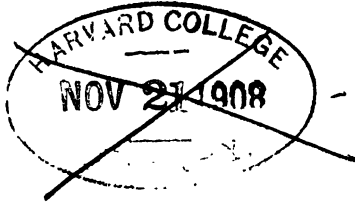
Мих. Грушевський,
Др. Павлуцький, Вол. Лоретц.

Книга I.

КИЇВ.—1908.

З друкарні Першої Київської Друкарської Спілки. Трьохсвятительська, 5.

[△]
~~Slaw 3222.855 (1) B~~

Gratis

RELEASED
HARVARD COLLEGE LIBRARY

LIBRARY

Українське Наукове Товариство в Києві й його наукове видавництво.

Написав **Мих. Грушевський**.

Наука дуже довго була забороненою сферою для українства в Росії. Уже звісний циркуляр міністерства внутрішніх справ 1863 р. фактично обмежив українське еслово в Росії самою белетристикою, а указ 1876 р. зробив се ще більше категорично і рішучо. Наукові праці на українській мові в Росії не могли виходити, а сильні обмеження терпіло наукове досліджування в різних сферах українознавства навіть на якій небудь мові. Українці Росії, що заложили в 1873 р. спеціальну інституцію для розвою української науки у Львові („Товариство імени Шевченка“), у себе дома, на своїм українським ґрунті, позбавлені були сеї можности. Свої наукові праці на українські теми вони мусіли друкувати по російськи — стрічаючи ся при тім ще і з ріжними обмеженнями й капризами цензури, або віддавати їх до українських видаць заграничних, які в Росії були дуже мало приступні й знані, бо звичайно належали все до категорії видань „абсолютно заборонених в Росії“ — включно до етнографічних текстів і історичних документів, видаваних, наприклад, тим же „Науковим Товариством

імени Шевченка“ у Львові. Розумієть ся, все отсе відбивало ся дуже шкідливо на розвою української наукової роботи в Росії й вражало дуже прикро українське громадянство. Прикре було се обмеженне в свободі творчости в одній з найблагороднійших сфер людського духового життя. Тяжкою була свідомість того, що для українського національного життя зістаєть ся забороненою, неприступною та сфера, що вінчає собою повноту культурно-національного життя, служить найвищою рекомендацією духової дозрілости суспільности, глибини й серйозности її культурного життя. Гіркою образою мусіло відчувати ся, що тим часом як маленька закордонна Україна могла розвинути у себе, в своїм Науковім Товаристві, протягом останнього десятиліття таку поважну наукову роботу, заложити міцні підвалини наукового українознавства і здобути для нього поважанне й признанне в наукових сферах иньших народів, — велика Україна російська, її наукові сили, її наукові робітники мусять зіставати ся пасивними свідками того всього, або містити свої праці в виданнях „в Росії абсолютно заборонених“. І як тільки упали цензурні заборони, що творили такі ненормальні й прикрі обставини для культурного українського життя, в українських кругах зараз же мусіло виникнути бажанне — поруч львівського „Наукового Товариства імени Шевченка“ сотворити на російській Україні свої місцеві огнища наукової роботи, інституції й органи для української наукової мисли.

„Временныя правила о печати“ скасували весною 1906 р. заборони, утворені указом 1876 р., і слідом за сим групою українських учених Києва був вироблений план „Українського Наукового Товариства“, що своєю метою ставило „допомогати розробленню й популяризації українською мовою різних галузей науки“, підтримувати

зв'язки між ученими, що працюють в різних сферах науки, особливо в Києві, давати їм спромогу обмірковувати серед членів Товариства питання, які вони студіюють, знайомити членів Товариства з наготовленими до друку статями, науковими відкриттями і вислідами, помогати розповсюдженню наукового знання через лекції і видання, для того уряджувати публичні засідання, систематичні курси, наукові екскурсії, видання і т. и. (статут Товариства). Вироблена в такім дусі устава Товариства була затверджена властю з кінцем 1906 р., а дня 29 квітня 1907 р. відбуло ся перше загальне зібранне для введення в жите Товариства. Підписаний, як голова львівського Наукового Товариства ім. Шевченка, привитав нове огнище української наукової мисли, а присутні, вважаючи за потрібне задокументувати тісну зв'язь свою з науковою роботою, яка вела ся досі тільки львівським Товариством на всю соборну Україну, вибрали головою свого першого бюро голову львівського Товариства. Зібранне рішило деякі принципиальні питання, ухваливши, що все діловодство Товариства повинне вестися українською мовою, так само для всіх засідань і виступів, рівнож і для видань Товариства прийнято українську мову, а инші мови рішено допускати тільки як виїмок. Переведено першу запись членів, в числі 21, і вибрано тимчасове бюро, яке мало вестися справи Товариства до кінця року й дістало порученне доложити старань до того, аби Товариство як найскорійше організувало ся й розпочало свою наукову роботу.

В се бюро крім підписаного, як голови, війшли Ор. Ів. Левицький і В. П. Науменко як товариші голови, В. І. Щербина як скарбник, І. М. Стешенко як секретар, М. Ф. Віляшевський як бібліотекар, і Я. Н. Шульгин як заступник секретаря; пізнійше дібрано ще одного члена — О. С. Грушевського.

Сповняючи бажання членів, голова Товариства виготовив на друге загальне зібранне, скликане на день 25 мая, реферат про наукову організацію Товариства такого змісту:

„Українське Наукове Товариство мусить мати перед очима подвійну мету, вказану йому і його статутом і тими обставинами, в яких задумує воно розвивати свою діяльність: по перше — організацію наукової роботи, по друге — популяризацію серед суспільности здобутків сучасної науки.

Наукова робота має розвивати ся по зможі у всіх областях науки, а перед усім — в сфері українознавства, то значить, в тих областях наукової роботи, які розяснюють нам минувшість і сучасне жите українського народу й його території. Організація наукової роботи в сих напрямках вимагає певної спеціалізації, а власне — поділу на секції наукових сил Товариства. Відповідно до завдань, які собі становить Товариство, найбільш практичним здаєть ся випробоване вже й иньшими анальоґічними інституціями ґрупованне в трох секціях: В секції історичній, — для історії з помічними науками, археології, етнології, історії права, історії штуки — взагалі і особливо в приложенню до України: її історії, археології, етнології і т. д.

В секції фільольогічній, — для мови, історії літератури й народньої словесности, української й загальної. В секції математично-природничій — для наук математичних, природничих і лікарських — взагалі і в спеціалнім приложенню до українського народу й України.

До секцій належить наукова робота в зазначених вище і споріднених з ними областях. В них мають обсуджувати ся наукові праці, внесені до Товариства, оцінювати ся й ухвалювати ся роботи, призначені для

публікацій Товариства. Організують ся вони тим способом, що кожному членови Товариства даєть ся право записати ся до котрої небудь секції Товариства і брати участь в її зайнятях; в інтересах як найскорійшого розвитку наукової роботи треба зараз же, як сей план буде прийнятий, оповістити всіх членів Товариства про се. Для координування наукових зайнять секцій з загальним житем Товариства до Ради Товариства, з правами голосу, мають входити голови секцій або вибрані замість них делегати. Подробиці устрою й діяльності секцій має означити інструкція, вироблена спільно секціями й затверджена зборами Товариства.

Для організації наукових зайнять в певних областях науки, які вимагають ширшої участі робітників не тільки з Товариства, а і з поза нього, при секціях повинні організувати ся наукові комісії, як помічні, організаційні органи їх. Хоч загалом се вже належить до діяльності секцій, проте не можна не піднести тут потреби сформування двох комісій, дуже потрібних уже зараз, в перших же початках діяльності Товариства. Се комісія етнографічна, для народньої словесности (фольклору) і етнології при секціях історичній і фільологічній; вона дуже важна з огляду на велику масу матеріалу й потреби групування коло його збирання й оброблення робітників з поза Товариства. Друга, ще потрібніша з огляду на теперішні обставини українського життя — се комісія язикова, при секції фільольгічній. Пекучі питання вироблення і приведення до можливої одностайности української правописи, граматики, термінології і взагалі певних принципів літературної мови роблять її невідмінно потрібною, і через те заснування сих двох комісій треба б в принципі ухвалити тепер же, разом з заснуванням секцій, і оповістити про се членів, щоб заздалегідь гуртувати для них наукових робітників.

Так само вважав би я потрібним ухваленне в принципі, щоб Товариство, скоро тільки наукова робота проявить себе в нім, приступило до видавання наукового видавництва, яке б подавало наукові праці й реферати членів і служило свідомством його наукового життя; по друге — приступило б до організації зїздів українських наукових діячів, які б могли бути дуже корисними і в різних справах більш практичного характеру і послужити сильним і успішним способом на те, щоб викликати живіший науковий рух також і по інших частях України.

Що до популяризації науки, то тут, полишаючи діло Раді й секціям Товариства, належало-б висловити бажання, щоб уже від осені Товариство могло б приступити до організації публичних викладів, поодиноких лекцій і цілих серій їх, особливо з сфери українознавства, а для сього потрібно оповістити членів про такий плян і просити тих з них, які б взяли на себе читання таких лекцій, аби завчасу сповістили Раду Товариства про свій замір, і подали програми своїх викладів, аби Рада могла завчасу добути дозвіл на ті виклади.

Другою такою точкою в популяризації науки, на яку мусіло б звернути увагу Товариство та заохотити своїх членів до роботи в тім напрямі, було б приготування підручних наукових курсів — і загального характеру, і особливо — з українознавства, з тих областей його, в яких ми ще не маємо українських курсів — як історія українського письменства, географія і статистика України, і т. под.

Не входячи в деталі біжучої роботи, не в'язучи їх наперед повзятими ухвалами й інструкціями, я думаю, що в отсих точках треба вже тепер прийняти принципіальні рішення, які б послужили точками виходу для наукової й організаційної діяльності Товариства вже на початках будучого академічного року“.

Сей плян був в принципі прийнятий зібраннем, але тому, що референт не був присутній, і реферат читався без нього, рішено ухвали відложити на нове зібрання. На зборах дня 14 вересня, зібранне, обміркувавши ще раз плян наукової організації і вислухавши пояснень референта до тих пунктів, які викликали дебати на попередніх зборах, рішило прийняти предложений плян:

„Для організації наукової роботи приступити до утворення секцій і комісій по певним групам наук, і насамперед організувати три секції, до яких можна сподівати ся більшого числа членів, а власне:

а) секції історичної — для історії з помічними науками, археології, етнології, історії штуки, права, економіки — взагалі і особливо для історії України: її археології, етнології і т. д;

б) секції фільольогічної — для мови, історії літератури, народної словесности — української й загальної;

в) секції природничої — для наук фізично-математичних, природничих і лікарських взагалі і в спеціальнім приложенню до українського народу й України.

Особи, що працюють в таких сферах знання, які ріжними своїми сторонами заходять то в ту то в иньшу групу наук, можуть приставати до тої секції, до якої почувають себе ближшими по характеру своїх зайнят. Так географ чи антрополог може пристати чи до природничої, чи до історичної секції, етнограф — чи до фільольогічної чи до історичної, куди чує себе ближшим.

Нові секції можуть творитись і відокремлятись, коли до них заявить ся значне число членів.

Окрім секцій, як органи менші, спеціальнійші, помічні для секцій, будуть творити ся комісії, до яких можуть належати і не члени Товариства. Творенне їх буде залежати від зросту роботи. Намічено комісії язикову і етнографічну, для яких можна сподівати ся багато ді-

яльних сил. Дуже пожадана була б комісія статистично-економічна, коли б знайшлося для неї досить робітників як найскорійше.

І секції і комісії являють ся робочими органами Товариства. Член Товариства не обов'язаний належати до них і брати участь в них; хто ж пристає до них, приймає на себе моральний обов'язок брати діяльну участь в роботі тої секції чи комісії, до котрої він пристає. Окрім котроїсь секції можна належати і до одної чи кількох комісій; можна належати до комісії, не належачи до ніякої секції, і навпаки.

Насамперед мусять бути організовані секції. Коли заявить ся до них відповідне число членів, Рада скличе їх для організування своїх секцій, а потім секції спільно вироблять інструкцію для себе, яка буде нормувати їх діяльність.

Поки секції і комісії не організують ся вповні, наукову роботу буде організувати Рада“.

Про сі пляни організації оповіщено членів Товариства і взагалі людей визначних своїми науковими роботами: їх заохочувано вступати до Товариства, вписувати ся до секцій, брати участь своїми працями в наукових засіданнях Товариства, в проєктованих ним публичних лекціях і виданнях.

„Подаючи сей плян до відомости членів“, оповідало ся в циркулярі з дня 26/IX, „Рада просить їх взяти як найбільш діяльну участь в його здійсненню, сповіщати про ті предмети і той напрям, в яким пп. члени наміряють ся свою участь в його діяльності проявити, чи в рамках сього пляну, чи може в якійсь иньшій формі, яку вони вважають корисною. Все бо, що буде змагати до розвою українського наукового життя і буде по силам організації Наукового Товариства, воно не лишить без уваги. Але для здійснення його завдань

потрібно, щоб люде науково приготовані і одушевлені бажаннем потрудити ся для наукового і взагалі культурного розвою українського, горнули ся до нашого Товариства. Тому просимо членів наших заохочувати таких людей, аби вступали в члени нашого Товариства та брали участь в його роботі.“

Наукову діяльність Товариства Рада рішила скупити насамперед в наукових засіданнях Товариства. Такі засідання рішено відбувати приблизно два рази на місяць. Перше засідання відбуло ся дня 16 вересня; на нїм доложені були реферати: М. С. Грушевського „Господарство польського магната на Задніпровю перед Хмельниччиною“ й Ів. М. Стешенка: „Марко Вовчок і його українські твори“; на дальших засіданнях предложені були розвідки й реферати: В. М. Доманицького: Марія Олександровна Маркович; нові матеріали про Марка Вовчка, доложені Л. М. Черняхівською; В. М. Перетца: Нові інтермедії; О. С. Грушевського: Нові матеріали про Костомарова; В. Д. Грінченка: Пісня про Дорошенка і Сагайдачного; Г. Г. Павлуцького: Про українську артистичну творчість; М. Ф. Біляшевського: Про український орнамент; О. Г. Черняхівського: Нові теорії про походження людини; І. М. Каманіна: Ще про пісню про Петра Конашевича Сагайдачного; В. Д. Грінченка: Нові дані про пісню про Сагайдачного. Всього до кінця року відбуло ся 6 наукових зібрань і на них предложено 12 рефератів. Засідання сі розбудили значне заінтересованне серед громадянства, притягали до себе багато слухачів і викликали не раз дуже живі дебати. Слідом рішено також організувати публичні лекції. В осени 1907 р. уряджено дві серії таких лекцій. М. С. Грушевський прочитав дня 10, 12 і 15 падолиста серію лекцій про „Культурний і національний рух на Україні в другій половині

XVI в.", і вони зібрали дуже показну і уважну аудиторію. І. М. Стещенко прочитав д. 25/XI, 30/XI і 4/XII лекції про „Українських шестидесятників“. Третя серія оголошена О. С. Грушевським, за нестачею часу була ним відложена на пізніше — відбула ся по новім році.

Разом із сям виникла справа наукового видавництва Товариства. Воно було предметомъ нарад уже на перших зібраннях Товариства і тоді рішено приступити з новим роком до видавання наукового річника Товариства. Але згодом виник проект періодичного видання — наукового журналу Товариства. Привід до сього дало рішення кружка „Кіевскої Старини“ припинити видання свого журналу. Вже в 1906 р. рішено було закінчити видавання „Кіевскої Старини“ 25-им роком його видання (1906-им). Супроти того була підана гадка злучити сей журнал з „Записками“ львівського Наукового Товариства, але сей проект не знайшов співчуття в кружку „К. Старини“ й він рішив видавати в 1907 р. замість „К. Старини“ журнал „Україну“ в зміненій програмі, додавши до відділу наукового відділу публіцистичний. Коли ж організувало ся в Києві „Наукове Товариство“, видавці „України“ рішили видання свого журналу залишити, в надії, що Наукове Товариство приступить до видавання свого наукового видавництва, яке заступить місце давнішого київського журналу. Супроти сього серед членів Товариства знайшли ся прихильники гадки, щоб Наукове Товариство прийняло на себе традицію „К. Старини“ та видавало по її типу свій журнал; більшість членів одначе відхилила сю гадку, з огляду, що „К. Старина“ мала характер ширший, не цураючи ся і популяризації науки, і белетристичної творчости, Наукове ж Товариство повинно дати українському громадянству журнал строго наукового характеру: як ні бажане істнування більшого чи-

сла науково-популярних чи науково-літературних журналів, але від Наукового Товариства українське громадянство мусить сподівати ся в першій лінії чисто-наукового українського видавництва, якого досі бракує в Росії зовсім. Після довгих дебат в сій справі на загальних зібраннях і потім на засіданнях Ради, куди ся справа була передана, рішено видавати науковий орган Товариства під титулом: „Записки Українського Наукового Товариства в Києві“, зпочатку неперіодично книжками коло 10 аркушів кожна, так щоб протягом 1908 р. вийшла перша серія, запроектована в чотирох книжках; друкувати в сїм виданню розвідки й реферати, предложені на наукових засіданнях і в секціях Товариства, а також і прислані просто для сього видавництва — коли підходитимуть під характер його: розвідки, замітки, огляди, критичні статі й оброблені матеріали, з різних галузей знання, а перед усім з українознавства — української мови, літератури, історії, артистичної творчости, етнографії, археології, географії, права, економіки і статистики й инш.

Організаційна діяльність, крім засідань Рад і загальних зібрань, що збирали ся в перших місяцях дуже часто (до кінця року 1907 відбуло ся 8 загальних зібрань — стільки ж, що й засідань Ради), проявила ся також в організації секцій; до кінця року організували ся секції: фізіологічна й історична; перша вибрала своїм головою проф. В. М. Перетца, а секретарем Є. К. Тимченка, друга — головою проф. Г. Г. Павлуцького, товаришем його В. І. Щербину, секретарями І. Н. Джиджору і А. І. Яковлева; обидві розпочали свої зайняття ще в минулім році. Третя секція — природознавча почала організаційну роботу вже по новім році. Загальне число дійсних членів Товариства з кінцем року дійшло до 54.

Над ріжними плянами наукових робіт і організацій, які обговорювали ся на засіданнях Товариства, було б передчасним спиняти ся в сім огляді діяльності Товариства за минулий рік: буде на те час в обговоренню його діяльності за р. 1908.

З кінцем 1907 р., 30 грудня відбуло ся загальне зібранне для вибора нового бюро замість попереднього тимчасового. Вислухавши справоздання голови про діяльність Товариства в минулім році, зібранне вибрало на два роки по статуту з невеликими змінами теж саме бюро і тим закінчив ся перший, переходовий, чисто-організаційний період життя Товариства.

Розумієть ся, сеї організації в перший рік, чи властно — півроку життя Товариства положено тільки перші підвалини, і довга організаційна робота ще лежить перед ним. Товариство і спеціальнійше — отсе видавництво його, яке пускаємо тепер в світ, поставило собі почесне, але й нележке завдання — відбудувати „розсіпану храмину“ української науки, розбитої, розруйнованої довгими часами репресій і заборон, безоглядного гнету і давлення всіх проявів українського життя, а в тім і свобідного розсліду минувшости й сучастности українського народу, — зібрати наоколо себе робітників, що не переставали працювати в часах лихоліття на ріжних частях наукової української ниви і виєликати з поміж українського громадянства нові сили, охочі віддати свою енергію й здібности дослідам українського життя в минувшині й сучастности та популяризації наукових результатів серед ширших кругів нашої суспільности. Сіра непроглядна мрака, що залягла тепер навкруги, закривши широкі перспективи, які були відкрили ся перед нашим громадянством, не пріє — се правда — широким розмахам енергії в роботі науковій, культурній, так само як і суспільній. Але свідомість некучої

потреби культурних, наукових підвалин, відчута так сильно, так болючо в недовгий період громадянського оживлення, і в сі часи апатії, занепаду й зневіря повинна бути стимулом до інтенсивної, запопадливої праці. Всі, кому дорогий розвій і поступ науки, дослідження минулості й сучасності того краю, в якому живемо, того народу, до якого належимо, кому близькі нарешті інтереси українського культурного життя взагалі — повинні прийти в поміч нашому Товариству й його науковому органу своїми працями, своєю енергією, повинні скупити ся наоколо нього, щоб зробити з них — Товариства взагалі й його наукового видавництва спеціально — сильний і діяльний орган інтенсивної й планової наукової роботи, свобідного і обєктивного, справді наукового досліду, живе і ясне огнище наукової мисли. Жатва на нашій перелозі жде наукових робітників — многа. Приклад львівського Наукового Товариства, що при засобах скромніших, в обставинах ще тяжших, завдяки енергії невеликої громадки одушевлених наукових робітників в недовгій часі осягнула такі поважні результати — перед нами. І ми сподіваємо ся, що серед громадянства українського не забракне і многих робітників, які своєю енергією й працею підтримають гідно наукові завдання й план, видвигнені київським Науковим Товариством.

Найблизчі завдання вивчення історії Української літератури ¹⁾.

Написав В. Перетц.

Не що давно акад. і проф. Істрин, відповідаючи д-ру І. Франкови, коли той винуватив його в великоросійським шовінізмі, дав декілько характерних признань; він писав: „...когда открывалось въ Одессѣ при историко-филологическомъ обществѣ византійско-славянское отдѣленіе, я призывалъ прикосновенныхъ людей изучать малорусскую литературу, но увы — никто до сихъ поръ не откликнулся. Да, ея не изучаютъ. Малорусскіе журналы наполнены статьями по XVI — XVII вѣку, но ни древній періодъ, ни болѣе новій не находятъ себѣ, за ничтожными исключениями, серьезныхъ изслѣдователей“ (Истринъ, Изслѣдованія въ области древнерусской литературы, 1906. ст. 199). Наш власний досвід показав теж саме, — що робота по історії української літератури настроюеть ся доволі трудно. Лекції по історії української літератури, що я оголосив в Петербурзькѣм Університеті в 1890 роках, не відбули ся, бо слухачів забракло; праця в Київськѣм Університеті —

¹⁾ Читано і ухвалено на I-ім засіданню філologioігічної секції 10 січня с. р.

притягла до вивчення української літератури дуже невеликий гурт...

Що вважати за причину зазначеного явища? Академік Істрин дає таку відповідь: „Причина лежить вовсе не въ политическомъ положеніи Малороссіи, на которое любятъ ссылаться украинцы, а въ томъ, что, съ одной стороны, иные не умѣють изучать, съ другой — еще не ясно, что изучать“, (Там же, ст. 199).

Не заперечуючи значіння політичних обставин, що денационалізували і денационалізують верстви української інтелігенції і що відривавають талановитих людей від рідного народу і від того, щоб його студіювати, ми теж надаємо чимало ваги останнім двом причинам. І справді, не досить одного глибокого й щирого замилування до свого рідного, — треба ще мати деякі технічні способи наукового досліду, умінне критично важити джерела і підручники, треба виробити певну наукову дисципліну розуму, без якої навіть великий творчий хист, що посідає найбагатший матеріал, може стати тільки занятим оповідачем — не більше.

За другу причину, що гальмує розріб питань з історії української літератури, академік Істрин вважає невиясненність самого матеріалу. І тут повторюється ще на більшу міру те явище, що знати студіюючи літературу російську. Матеріал не тільки не класифікований і не виданий, але навіть мало відомий. Що ми знаємо, напр., про давню українську літературу оповідань XVII віку? Чи про перші роки драми? Казнодійство кінця XVII віку більш-менш досліджено, правда, досить поверхово; але казнодійство кінця XVI і початку XVII віку — зостається зовсім нерозробленим ще й досі.

І невмінне студіювати історію української літератури і мала цікавість до неї вияснюють ся, на нашу думку, також і в звязку разом з малим інтересом нашого

часу до фільольогічної праці взагалі і до праці над рідною фільольогією з окрема. Тут не можна зразу братись до філософських узагальнень ні що до язика, ні що до літератури. Не зважаючи на жертвенну працю поодиноких працівників над тими питаннями, що нас тепер цікавлять, здебільшого доводить ся починати сливе всі досліди з початку, з чорної, невидної роботи, що на перший погляд вимагає далеко більше працьовитости і старанности, ніж хисту та окриленого льотом фантазії натхнення.

„При изученіи исторіи“, каже Ключевський (а ми додамо: і історії літератури): „неохотно останавливають вниманіе на епохахъ, дающихъ мало пищи и уму и воображенію: изъ маловажныхъ событій трудно извлечь какую либо крупную идею; тускляя явленія не складываются ни въ какой яркій образъ“. Проте все таки вивченне сих епох має велику вагу для історика: „такія епохи перерабатываютъ развалины погибшаго порядка въ элементы порядка, послѣ нихъ возникающаго“ (Курсъ русской исторіи, I, 434 — 435), або, відповідно матеріалу історії літератури, — в такі епохи дієть ся невидимий на перший погляд, але безперестанний процес розпорошування старих ідей і форм і повільне, ледве помітне пристосованне їх до витворених нових обставин життя.

Теперішня наука більш, ніж коли, примушена звернутись до такої аналітичної, марудної роботи. Після того, як проф. Нікольський, Істрин і Соболевський поставили питанне про можливість наукової староруської літератури — що, до речі мова, вивченя далеко більше за українську, — обмежуватись загальними міркуваннями стає неможливим. Щоб утихомирити гризоти сумління, проф. Нікольський видав монументальний том бібліографічних матеріалів, що понімають

пам'ятки IX—XI віків, і се приклад, вартий, щоб його наслідувати.

Відомо, що до XII віку вже дуже виразно визначились особливості українського язика, що, як тепер треба признавати, поділяв ся на два діалекти — західний і східний (Істрин, там же, 50). І перше, що повинно зробити — се скласти катальог рукописів українського походження і виділити зпосеред їх білоруські. Сю працю в свій час розпочав був проф. Владимиров, але на жаль і до сього часу вона не знайшла собі нікого, хто б її далі вів. А тим часом такий огляд памяток українського язика, літератури і культурного життя повинен би освітити багато де чого з літературних стосунків і старої України XIII — XVII віків. Такий огляд памяток поклав би підвалини і для історії українського язика, над яким працювали Соболевський, Житецький, Огоновський і ще декілько вчених, що цікавились не тільки живою українською мовою, але і тею долею, яку пережили староруські діалекти, що утворили український язик.

Такого ж огляду потребують і стародруковані книжки, що, незалежно од місця, де вони вийшли, описані в працях Ундольського, Каратаєва, Головацького і інших; а з половини XVII віку ми, правду кажучи, не маємо жадного скільки небудь докладного показчика. Взагалі, — українська давня бібліографія „потребуєть работниковъ пильныхъ, чуйныхъ и работвитыхъ“, як каже автор XVII віку, Кирил Транквіліон. А бібліографія — являєть ся неминучою основою, підвалиною всякої фільольогічної роботи.

Звернемось тепер до поля власне історико-літературного. Тут справа стоїть наче б то краще. Давнійший період української літератури XI—XIV віків, що його не без рацій проф. Істрин вважає за „общій“ і для

української і для великоросійської літератури, і що почався на його думку тільки в половині XIII віку, — розроблений тепер відносно й не зле, дякуючи довголітній праці російських вчених. Але далеко не так стоїть справа, що до того темного періоду, коли верхні верстви, більш інтелігентні, були зметені нападом татарським, і почасти переселились на північ, а почасти, під впливом історичних обставин — втратили впадобу й цікавість до літератури. Що робилось в ній тим часом, коли творилась нова міщанська культура на Україні в XV віці з її брацтвами, що стали на чолі культурного руху? Праці проф. Владимирова і Ор. Левицького тільки почасти підняли перед нами завісу, що ховала ролю гуманізму і реформації в часи, коли прокинулись культурні й літературні інтереси на Україні кінця XV і початку XVI віків.

Потім того цілий шерег дослідників тільки почасти вистудіював праці окремих полемічних і богословських письменників, що виступили на бойовище за релігійну і національну волю в південно-західній Русі XVI — XVII віків. Праці Голубева, Завітневича, Сумцова, Франка і инш. сливе що більше торкають ся питань історії церкви, культурної історії, ніж питань власне історико-літературних. Не вважаючи на те, що недавно зявилась історія української драми І. Степенка, давнійше вийшли праці Франка, Павлика, Петрова і инш., сама історія зародження української драми показує багато темного і нев'язаного. Працями Житецького і Петрова намічені тільки загальні контури для вивчення драми XVII і XVIII віків, але сі контури вимагають тіни, детального розроблювання, а перш над усе — критичного, наукового видання самих памяток української драми.

Почасти досліджена віршова література XVI — XVII віків, але власне — тільки почасти. Праці Пе-

ретца, Житецького на с'їм полі показують тільки загальні стежки до дослїду; що було можливим зробити на підставі матеріалу, який оголошено до 1900 років, те зроблено; але що не рік, то виявляють ся нові та нові матеріали і віршова література набуває собі чималої ваги не тільки сама по собі, але й по тій ролі, що вона відгравала в XVII віці, коли була посередницею між польською та московською і коли передавала літературні форми і ідеї Ренесансу на далекому сході Європи.

Що зроблено для історії діалюга, так модного в XVII віці, який був занесений з Польщі і переданий на Москву? Що ми маємо про літературну сторону літописів, хроник, мемуарів XVII і початку XVIII віків? Така цікава річ, як панеґірична література — тільки почасти відома нам з видань проф. Студинського, проф. Голубева, а самий літературний жанр ще потребує серйозних студій.

Що до XVIII віку, до другої його половини, то сей період, що уявляє з одного боку немов би образ остаточної втрати інтересу до української літератури, з другого є тим горном, що з його вийшли Котляревський, Гоголь-батько і інші — сей період досліджено надзвичайно мало. Найбільш цікаве питання про умови зародження нової української літератури може бути порішеним тільки після дослїду над літературним життям сього періоду.

XIX-му вікови — здавалося б на перший погляд — пощастило більш, ніж давній і середній українській літературі: тут відома книжка проф. Петрова і широка критика на неї проф. Дашкевича; досить добре викладено сей відділ проф. Огоновським; маємо ще значну кількість окремих історико-літературних і критичних статей в наукових і загальних енциклопедичних журналах.

Але лихо в тому що сливе все, що відносить ся до XIX віку — дуже близьке до нас, і спроби опрацювання літературного матеріалу за сей період неминуче хиблять через надмірну сторонність, суб'єктивність, і тому, що вони, власне кажучи, є творами „публіцистичного пера“, вони вже занадто далеко стоять від самого скромного ідеалу науковости.

Через те власне гадаємо, що ті небагато desiderat'ів, що ми збираємо ся викласти накінці нашої замітки, будуть з одного боку небезпотрібним нагадуванням про конечність роботи, з другого — стануть немов за програму для найпершої діяльності фільологічної секції.

Дозволю собі точно формулювати ці desiderata.

1) Перше, що неодмінно потрібне — се заохотити українську молодь до серйозної роботи над питаннями історії української літератури і притому не тільки нової, але й давнішого періоду.

2) Друге — потрібно взятись до розроблювання загального начерка історії української літератури з хрестоматією, починаючи з давніших часів. Складаючи такий начерк, покажуть ся дуже наглядно ті прогалини, що для їх заповнення потрібне розроблювання поодиноких питань.

3) Для заповнення сих прогалин вже тепер можна намітити декілько детальних праць, напр. :

а) Скласти збір чи катальог' пам'яток (рукописних) українського язика і літератури, переробивши і доповнивши огляд проф. Владимірова.

б) Скласти українську бібліографію, починаючи з перших спроб друкування книжок.

в) Видати збірку „передмов“ до стародрукованих книжок XVI — XVII віків, дуже корисних як історико-літературний, історичний і побутовий матеріал, що ви-

ясное умови літературної й просвітної діяльності на Україні за ці віки.

г) Видати збір драматичних творів давньої української літератури XVII — XVIII віків;

д) — такий же збір пам'яток віршової літератури XVI — XVII віків.

е) — збір пісень ліричних і віршів світського характеру XVI — XVIII віків до появи старіших друкованих збірників пісень.

ж) Видати діалогі і панегирики XVII віку, а як що се буде трудним, то щоб забезпечити користування, окремо видати знову рідкі пам'ятки давньої української стародрукованої літератури.

з) Передрукувати і надрукувати наново пам'ятки української історичної літератури XVII — XVIII віків з виконанням вимог сьогочасної науки.

4) Через те, що в тісному зв'язку з вивченням старої літератури стоїть вивчення історії язика, то стає неминучим на перших же порах переглянути, чи краще — переробити і видати в світ програму, щоб зібрати дані для української діалектології, яку склав відомий український лінгвіст К. П. Михальчук, і поширювати, щоб розповсюдити сю програму серед найбільш підготовленої для зазначеної роботи молоді і сільської української інтелігенції.

5) Поруч з вивченням живих діалектів українського язика повинно заходити ся теж коло історичного досліду долі його. Повинно вивчити давніші пам'ятки українського язика, де менш, ніж в списках богослужбених і т. и. книжок, відбила ся слав'янська традиція. Такі перш над усе — грамоти, що написані на українській землі в XIV — XV віках.

Ми поставили багато завдань, що здають ся нам найбільше поважними. Без сумніву, ними не вичерпується все, що належить виповнити прийдучим робітникам на ниві української фільології. З кожним кроком вперед, з кожним рухом в гліб наукового досліду — виростають нові питання, виникають нові завдання для дослідувача, і попередити їх усі — неможливо. Можна намітити тільки одне те, що найбільше бе в вічі, що вимагаєть ся самим станом науки в теперішній момент.

Українознавство, не вважаючи на довголітню многоплідну діяльність „Українського Наукового Товариства імени Шевченка“ у Львові, його членів і співробітників, а теж і російських вчених, — наука ще молода. Дякуючи відомим умовам життя українського народу і його інтелігенції, умовам, яких Україна ще не віджила, ми не можемо ставити до українознавства великих запросів — у минулому. Але се примушує нас подбати про будущину українознавства, з окрема української фільології, щоб нащадки наші не віддячили нам

„Насмѣшкой горькою обманутаго сына

Надъ промотавшимся отцомъ.“

Наше молоде Товариство, особливо скромна секція фільологів, не може, звичайно, цілком взяти на себе роботу по всім відділам українознавства, сподіваючись науково вичерпати їх.

Але воно повинно всіх своїх сил доложити до того, щоб перше Українське Наукове Товариство на Україні, в самім осередку її, справді витворило де що корисного, а не обтяжало б дурно своєї рідної землі.

Господарство польського магната на Задніпров'ю перед Хмельниччиною.

Студія Мих. Грушевського.

Обставини життя в Східній Україні перед великим рухом народнім XVII в., для якого послужила вона ареною, все ще звістні нам далеко не так, як би ми собі того бажали. Головні контури цього життя, основна схема відносин економічних, суспільних, культурних, національних, розуміється, вирисовується ясно й виразно, й про неї, думаю, маємо в головнім вірне поняття. Але сій схемі, цьому скелету бракує мяса і крові. Бракує цьому простоліннійшому, схематичному рисунку багатого запасу фарб, кольорів, світлотіни, яка б заповнила сі сірі поля, надала цілому образowi повного виразу, життя. Бракує багатого фактичного матеріалу, який би дозволив нам іти в кождім напрямі тодішнього звичайного, буденного обиходу, орієнтувати ся в подробицях побуту чи то матеріального, чи духовного, класти руку на пульс народнього життя й відчувати його бите на кождім кроці. А без цього дослідник минувшого все буде відчувати неповноту, приблизність своїх відомостей і понять про се минуле життя.

Великий народній рух, „скасувавши шаблюю козацькою“ весь ненависний, супротивний йому суспільно-політичний устрій, знищив багато й того, що могло дати нам ліпше розуміння цього перед-революційного життя і народньої опозиції. Багато поглинула „велика руїна“ на віки.

Втрати сі тим тяжші, що взагалі ті джерела, з яких ми черпаємо свої відомости про українське жите тих часів, для Східньої України не були так багаті: українське жите ще тільки формувало ся, кристалізувало ся, і все те юридичне і культурне жите, актами якого ми користуємо ся для пізнання давніх обставин, — було ще дуже слабе, мало розвинене. Отже й не могло лишити по собі таких багатих матеріалів, які маємо, по всіх історичних пригодах, для Західньої України. Але й те, що лишило ся, не використане ще. Для соціальної, економічної, культурної історії Східньої України XVII — XVIII віків взагалі дуже небогато ще зроблено, а для часів перед-революційних особливо мало ¹⁾. Актові книги старого трибуналу і західніх судів земських и гродських, пізнійші акти місцеві, не кажучи про приватні архиви ріжних магнатських фамілій, можуть дати ще дуже багато — як може свідчити документ, винятий з львівських гродських книг, з яким хочу познайомити в сім своїм рефераті, і який кидає інтересне світло на економічне жите Задіпровя перед Хмельниччиною — на те магнатське халяйство, яке ступало сюди в 1-й пол. XVII в., як вістник тих економічних і суспільних форм, що населили сю східню Україну втікачами з західно-українських земель і тепер одним наближенням своїм будили тривогу, ненависть, страх серед них і поривали їх до оружного опору й самооборони.

Великий народній рух XVII в. розвинув ся на економічнім ґрунті — був перед усім протестом проти тих форм економічної експльоатації селянської праці, що насували ся в Східню Україну з Західньої, а з нею — ограниченне маєткових і особистих прав селянина. Сі економічні мотиви зміцняли ся й загострювали ся антагонізмом національним, культурним, релігійним, — з одного боку, суспільним і політичним — з другого. Контраст української й польської народности, православної й католицької віри, русько-візантійської й польсько-латинської культури давав антагонізму економічному ту ідеологічну закраску, якої жадно шукає й приби-

¹⁾ Щоб переконатися, досить переглянути томи „Описанія Старой Малороссіи“ пок. Лазаревського: як мало зібрано відомостей для часів з - перед Хмельниччини сим многозаслуженим дослідником історії Задіпровя.

рає собі звичайно кождий чисто матеріалістичний, економічний антагонізм. Антагонізм українського селянина, що хотів свobodно господарити на свobodній, вічній землі, і свobodно користати з її дарів і в здобутків своєї праці, до польського пана, що не горівши не болівши хотів наложити свою руку на сі овочі його праці, був сам по собі незмірно гострим і напруженим. Але він ставав ще гострійшим, незвотно болучим тому, що се був заравом антагонізм українського селянина і польського пана, контраст народности панської й — поневоленої, віри й культури привілігюваної — по одній стороні, подавленої, пониженої — по другій. Не було при тім якогось елемента, який був би посереднім, переходовим ступінем і вигладжував хоч трохи гострість сього контрасту. Поруч себе селянин-Українець не бачив селянина-Поляка, який би так само працював і зливав своїм потом землю, як він. Заникли — спольщили ся, покатоличили ся, з виїмком кількох одиниць, пани-магнати руської віри, української народности, що бодай в сфері культурній, національній могли бути якимсь суголосним елементом для українських мас. По цілій лінії нічим не ослаблений, не злекшений антагонізм: українські робучі маси, репрезентанти подавленої народности, поневірної культури й релігії — й купка магнатів, всевласних „королеват“, репрезентантів чужої, панської культури, релігії й народности, окружених двором своїх слуг, ненависних людям посіпак.

Обставини кольтонізаційні й усякі иньші зложили ся так, що власне магнатське, велике землеволодінне вяло в східній Україні гору над усяким иньшим, і велике магнатське хозяйство стало типовим для тутешніх економічних відносин в передреволюційних часах. Повний брак якоїсь державної організації — навіть такої слабкої, яка існувала по иньших провінціях річи посполитої, на цілім майже просторі східньо-полудневої України, віддавав тутешні відносини на волю й ласку самої людности. „Кулачне право“ і самооборона були кінцець-кінцем одинокими факторами, якими уставляли ся тутешні відносини. Отже коли „народ шляхетський“ в кінцем XVI в. кинув ся сюди закладати „на сировім корені“ нові маентости, випрошуючи привилей на „порожні“, то значить правительственними актами не від-

дані комусь землі, та зганяючи різних „безправних“, то значить — не озброєних правительственными наданнями господарів, — „реальное соотношение сил“ рішало кінець-кінцем, хто мав бути властителем сих порожніх просторів. Більша риба пожирала меншу. Слабші силами властителі, не тільки „безправні“, а й озброєні правительственными актами, мусіли уступати ся перед збройними заїздами і всякими иньшими напастями магнатів-сусідів, що закладали й „заокругляли“ свої маентости, мусіли продавати за безцін свої права їм, чи иньшим, ще сильнішим, ще зубатішим конкурентам. Кінець кінцем землі збирали ся в руках купки магнатів першого калібру, особливо таких, що з богатством і впливами особистими ще лучили сили і засоби, які давали їм їх урядові функції в тутешніх краях: гетьманів коронних — то значить начальників розквартиерованих тут польських військ, воевод й старост пограничних замків — сих правдивих віцекоролів в сих пограничних, виключених з усяких впливів центрального правительства окраїнах. Випрошені за дурничку величезні простори, в роді „пустини Умань“, що займала кілька нинішніх повітів, поріча Сули від границь московських до устя, поріча Псла, і т. под., вони „заокругляли“ ріжними меншими додатками, і так формували ся ті величезні лятифундії, яким рівні не було не тільки в Польщі, але і в цілій Європі часом, і перед якими зовсім на другий плян відступала середня або менша панська власність. Окрім приватних лятифундій були ще великі державні землі, так звані староства, але вони роздавали ся также в доживотні держави тісній купці магнатів, в користанне чисто приватно-правне, так що характером своїм і своїм господарством вони вповні підходили до приватних лятифундій. Разом взяті приватні лятифундії й сі магнатські держави надають вповні закінчений, одностайний характер великопанського господарства всій території від середнього Побожа (Браславщини) до поріччя Десни, приверненого до Польщі під час Московської усобиці „смутих часів“.

Щож приносило з собою в сі краї се великопанське господарство? Що давало воно їм і їх людности в заміну за претенсії, які ставило на підставі королівських пергамнів і канцлерських печаток до тутешніх осадників, до їх зе-

мель, які вони своєю працею розбудили з довговічного сну і своїми грудьми заслонили від наїздів татарських, зробили з диких пустинь культурні краї й накликали на них сей новий наїзд благородно-рождєнних і привілегованих? Як відомо, се одна з дуже болющих спірних пунктів між історіографією українською й польською. Польська історіографія прибирає політичні й економічні здобутки польської (і ополяченої) шляхти XV — XVII в. шатою культурництва. Вона величає сей шляхетський *Drang nach Osten* в східню Україну XVII в. як велику культурну місію Польщі. Сі мовляв шляхтичі й магнати залюднили порожні простори східньої України селами й містами; оборонили їх від татарських наїздів замками і залогами; своїми капіталами, працею, інтелігенцією насадили культуру на вікових перелогах. Українська історіографія пригадує на се, що шляхта й магнати прийшли на готовеньке — коли народня, самосійна колонізація вже розвинула ся значно й організованою самообороною — козачиною підорвала татарські наїзди. Пригадує, що й пізнійше колонізація і оборона була ділом не так організованих заходів шляхти й магнатів, як стихійного народного колонізаційного процесу. Що привілеговані властители й державці українських просторів дуже мало вкладали і своїх капіталів і своєї праці та інтелігенції — рідко або й ніколи не заглядаючи в свої східньо-українські маєтності, а збирали тільки через своїх арендарів і слуг овочі з селянської праці та капіталу, вложеного не ким иньшим, а такиж селянином в свою землю. Ся суперечка вістанеть ся мабуть ще довго дражливою і болючою, і ми не будемо запускати ся в загальну оцінку аргументів обох сторін, а приглянемо ся цікавій ілюстрації великопанського господарства в Східній Україні в переддень Хмельниччини, яку дає нам згаданий документ — а з тим кидає світло і на ті питання, що служать причиною отого спору.

Се арендний контракт польського гетьмана Станислава Конєцпольського, старости — себто доживотного державця староства гадяцького (волостей Гадяцької й Миргородської, території кількох повітів теперішньої Полтавської губернії), з арендатором — шляхтичом Мартином Длуским, списаний в Гадячу в падолисті 1643 року. Конєцпольський дає в аренду сьому Длускому Гадяцьку волость, з містом Гадячом і міс-

течками Лютенками і Рашівкою, з виїмком деяких другорядних доходів, на три роки, починаючи від Водохрищ 1644 р. до Водохрищ р. 1647. За аренду сю Длуський має платити Конецпольському річно 18 тис. золотих польських, але з того готівкою тільки 4 тис., а решту поташом, який має виробляти в чотирох будах: в ціні 9 тис. золотих має він річно дати Конецпольському тисячу шіффунтів або 21 лашт поташу „чистого, фарбистого, товстого, найліпшої проби, яка б відповідала гданському піку“ і 15 лаштів т. зв. шмельпуги, лічучи шіффунт поташа по $8\frac{1}{2}$ зл., а лашт шмельпуги по 40 зл.; і коли б арендар випалив поташу щось понад то, то Конецпольський забирає то по тій же ціні. Очевидно, він цінував арендареві поташ значно нижше торгової ціни й заробляв на сій ріжниці (знаємо, що коло того часу в Гданську шіффунт попілу купували по 30 гр., а в правобічній Київщині по 17 — 20 гр. ¹⁾).

Для себе полишає Конецпольський понадто такі доходи: поволовшину, десятину пчільну, „решту поборову“, т. зв. відумерщину — то значить майно по умерших безпотомно підданих, одбігщину — майно по втікачах, що підуть геть без відомости уряду, коли ся одбігщина буде більша понад 10 кіп грошей (20 зл.), „викидщину“, більші „заруки“ (залози) — понад копу грошей (звичайний спосіб, яким запобігало ся в тих часах якимсь зловчинкам або відновленню процесу, було визначенне „заруки“), нарешті „вини кримінальні“ — за значнійші карні вчинки й иньші більші вини (штрафи), тим часом як „злодійська вина“ — 3 копи, й иньші меньші мали припадати арендареві.

Арендар має всі доходи від гарячих напитків: Конецпольський гарантує йому, що під час його аренди ніхто не буде курити горілки по селах без оплати доходу арендарського, не буде довозити її „з боку“, ані не буде шинкувати нею, під страхом кари 10 кіп. Так само з тютюном. На весіля, хрестини і празники селяне мають право варити пиво, за оплатою арендареві, але не можуть держати те пиво в себе дома довше понад три дні без осібного позволення. А горілку на весіле та хрестини арендар має давати підданим одним грошем дешевше на кварталі. В самім місті Га-

¹⁾ Див. Історію України-Руси т. VI с. 190 — 1.

дячу міщане мають право варити пиво і ситити меди, за оплатою арендареві, а варенне горілки Конецпольський виставляє як монополію для себе, і передає її особним, додатковим контрактом арендареві. Арендареві йдуть доходи з млинів, які єсть тепер на Пслі й Груні, або будуть поставлені арендарем, тако ж з гуті (шкляної робітні). Ріжні доходи з суду, як ми бачили, з відбігщини і прибудної худоби ідуть теж на його користь.

Обовязки панщинні контракт описує так: „пан каштелян краківський (Конецпольський) дозволяє уживати роботи сільських підданих відповідно до того, як вона описана (в особній описи, очевидно), себто вони мають нажати по дві копи якого небудь збіжа, звести то, змолотити по дві копи. Сіно косити оден день, накошене зібрати, звести й скидати на скирти, або замість того дати готове сіно, або грошима за віз по 15 гр.; одначе ті, що не мають коней ані волів, не обовязані возити. Хто має коней або волів, має привезти на рік два вози дерева. Від диму (хати) мають дати курку, від чотирох димів одну гуску, або за неї 6 грошей“. Крім того селяне обовязані ходити з підводами — возити поташ з гадяцьких буд. Підсудків можна арендареві ужити на роботу в городі по черзі тільки оден раз на рік. Прясти піддані не повинні, ані не можна їм казати молотити збіже „на колоди“. Міщане гадяцькі робіт не несуть ніяких, окрім тільки того, що мають возити поташ з буд, борошно до буд, відвезти мед (даний), робити роботи шарваркові коло гребель та коло укріплення міста й замку.

Будинки, побудовані арендарем — доми, броварні, солодовні, винницї, зістають ся його власністю. На випадок, як би волость та потерпіла спустошення від татарських нападів, війни, або „козацької своеволї“, має бути зроблена арендареві знижка арендної плати. Так само, як би при розграниченню з Московією були забрані які ґрунти. Коли б сойм за той час наложив податок від гарячих напитків (т. зв. чопове), то Конецпольський бере то на себе, що збиранне того податку в волости буде поручено тому ж арендареві. Натомість арендатор забезпечує, що піддані волости не будуть мати шкоди від його будників „в худобі, вовах, свинях і конях“. Буде пильнувати, аби буди арендарські не переманювали „челяди будної“ з иньших буд, які роб-

лять поташ на ґрунтах Конецпольского. Має також арендар стерегти того, щоб в лісах не робили дьогтю, не пустошили їх вівцями й худобою. Щоб сусіди не забирали ґрунтів і не нарушали границь, і т. в. Нарешті за „порукавичне“ (за посередництво при контракті) поступає арендар, в виді дарунку, що року 200 зол. пані Конецпольській.

Такий зміст сього контракту. Завдяки тому, що Конецпольський вичисляє головні категорії доходу арендаря і ті доходи, які він зоставляє для себе, ми можемо мати з нього досить докладне понятє про господарство Гадяцької волости, що без сумніву було типовим показчиком великопанського хазайства тих часів в крайніх частях Східньої України взагалі.

Ми бачимо, що на першім пляні стоїть експлоатація природних богатств, ще не винищених в сїм богатім, здичілим від довгого запущення краю. В Гадяцькій волости на першім місці фігурує роблення поташу, в сусідній Миргородській волости, також Конецпольского, робили крім поташу також в великих розмірах салітру. Сі промисли взагалі характеризують перші кроки панського господарства в його поході на схід України в XVI — XVII вв., особливо фабрикація поташу. Великий попит на лісові товари східньої Європи з боку Європи західньої, прокинувшись вже в XV віці, послужив першим імпульсом того економічного руху (спеціально — в сфері панського хозайства), що характеризує перехід від середновічних форм натурального хозайства до нового, грошового, обрахованого на вивіз. На протягу XV і XVI вв. ліси земель польських, литовських, українських і білоруських експлоатували ся й рабівничо нищили ся неввичайно сильно і скоро, в напрямі від Балтійського побережа, річними системами, поступаючи все далі в глибину краю. Разом з винищенням, з вичерпуванням лісових запасів росла одначе неамірно й ціна на лісові товари й гнала покущів і доставців лісових товарів все далі, навіть в малолісні простори передстепової України. Незважаючи на велике віддаленне від сплавних доріг Балтійського басейну і на розмірну бідність лісу та дороговцінність його для потреб місцевого житя, з початком XVII в. починаєть ся в великих розмірах фабрикація лісових товарів в Враславщині, полудневій Київщині, Задніпровю. Панські будники —

вироблювачі різного будівляного матеріалу й поташу, смолярі, дьогтарі являють ся авангардом в поході панського хазяйства в Східню Україну. Тому, що будівляного матеріалу, за великим віддаленнем від сплавних доріг, звідси висилати було не можна, ліс експльоатуєть ся головно на поташ. Паленне лісів „на попіл“ — з якого робив ся поташ — се перший акт в трагедії насаджування великопанської культури, або — коли хочете — її прольоґ. Він не трівав довго, бо при бідности лісів і примітивних гробівничих формах їх експльоатації десять-двадцять літ поташової кампанії в сім східно-полудневім поясі вповні вистачали на те, аби понизити ліси так, що й не було вже чого палити далі. В полудневій Київщині, де паленне лісів почало ся скоріше, уже в 1620 рр. вони місцями були винищені зовсім (напр. в Білоцерківській королівщині). На Задніпровю, куди панське господарство ступило пізнійше, ми бачимо, як от і в сім контракті, робленне поташу ще в повнім розгарі в 1640-х рр.

Там, де суспільно-економічні відносини вже ствердли, де селянин був примопований до землі, став послушним, німим інвентарем панського хазяйства, там у нас за кампанією лісовою, за розвоєм вивозу лісових товарів ішов розвит панського рільничого господарства — розвит фільварків, панщини, продукції збіжа на заграничний вивіз. Експорт товарів лісових служив прелюдією експорту збіжа, відкривав і торував йому вивозові дороги.

Так було в Західній і Західно-північній Україні. Там за усиленною експльоатацією лісових товарів в першій половині і середині XVI в. (як у яким районі) йде в другій половині XVI і початках XVII вв. розмноженне фільварків, розширенне площі фільваркового хазяйства на рахунок хазяйства селянського, через примусову скуплю і забиранне селянських ґрунтів, незвичайний зріст рільної панщини і взагалі робочих обовязків селян, і т. д. В Східно-полудневій Україні суспільно-економічні відносини не настільки ствердли, щоб можна було від такої „сухої“, наїздної експльоатації природних богатств перейти до „інтензивної“ по тодішнім поняттям панської культури — то значить інтензивного видушування безплатної праці з людського інвентаря. В сфері експльоатації підданської людности приходило ся вволюати головно посередніми (косвенними) доходами, і вони

мають рішучу перевагу над безпосереднім оподаткованням, в ширшій значінню того слова, то значить — рахуючи і данні і робочі обовязки. Се були доходи з домініальних привілеій різних родів — ріжного рода регалій і державних прав, переданих державою привілеіюваним властителям і державцям.

На першій пляні стоїть право пропінаційне — фабрикація і продаж гарячих напиків, сей перший краєугольний камінь панського хаяйства там, де мало ще в будучности тільки розвинути ся фільваркове господарство. Переглядаючи інвентарі староств Східно-полудневої України в першій полов. XVII в., ми перекоуємо ся, що „корчма“, то значить доходи з варення пива, меду й горілки й їх шинкування, становила головну рубрику панських доходів — половину або й вище з загальної суми доходу староства. До них згодом прилучаєть ся і дохід від тютюну. Другу важну рубрику становить млинське право. З росповсюдженням млинів водяних, меленне збіжа стає привілеією поміщика: підданім не можна ставити млинів для себе, молоти на домашніх жорнах также (хйба за спеціальною оплатою); кождий підданий має молоти збіже в млині свого пана, і млини стають важним джерелом панського доходу. В Східно-полудневій Україні вони по корчмі становлять звичайно найважнійшу рубрику доходу. Третю категорію становлять ріжні судові і фіскальні доходи, що від держави перейшли до поміщика: судові кари, заруки, доходи від спадщини і т. и.

Доходи з безпосереднього оподатковання поки що переважно натуральні. Се поволовщина — дуже видатна дань, рахована різно по різних місцях: давали по одному волови з селянського тяглового господарства раз на кілька літ, найчастійше — раз на три роки, як каже сучасник Воплян ¹⁾. Потім десятина від пчіл: селяне давали десятій улій з своїх пасік що року. Роботні обовязки досить іще не великі, і серед них робота рільна не має ще особливого значіння: в нашій контракті селяне воять дерево, посилають {підводи; робота на полі й сіножати ледве чи дасть в сумі більше, як 10 днів на рік на селянське господарство. Се вказує на слабкий розвій фільварчаного панського господарства. Поки

¹⁾ Пор. Історію України-Руси т. V с. 221.

не було більшої панщинної праці, воно й не могло розвинути ся; а для того, щоб завести значнійшу панщину, треба було, щоб стверд сильнійше тутешній суспільний лад, щоб панська верства взяла „підданого“ в свої руки міцнійше, прикріпила його до землі. Сього до Хмельниччини пани в Східно-полудневій Україні не встигли зробити.

Ітак, беручи господарство Гадяцької волости за показник сучасного великопанського господарства, бачимо, що воно мало дуже мало інтензивний характер — навіть опінуючи його з становища тодішніх економічних поглядів. Воно опирало ся, з одного боку, на експльоатації природних богацтв, дуже примітивній, без яких небудь значнійших вкладів (на перенесенне поташової буди з одного місця на друге Конєцпольский рахує арендареві 200 зол., і мабуть не багато більше коштувало й спорядженне нової). З другого боку воно полягало в експльоатації селянського господарства і економічних засобів селянства. І се теж робило ся без великого накладу. Варенне меду, пива й горілки вело ся в формах дрібного промислу; так само гути і руди, де вони існували, бували малозначним додатком до рільного господарства. Млини в Західній Україні в сїм часі уряджують ся місцями в більших розмірах, з значнійшими вкладами — але в Східній Україні сього не було, і тут джерелом млинського доходу була виключно поміщика монополія, млинське право, а не рента з капіталу, вложеного в технічні улїпшення, в будову такої фабрики. Нерідко бувало, що млин будував за дозволеннем державця якийсь селянин і за те діставав на свою користь частину доходу, а решта йшла панови. Капіталу таким чином в таке великопанське хааяйство вкладало ся мінімально; се дає зрозуміти і мала роля вкладів арандаря в господарство, яку грають вони в роагляненім контрактї. Погляди, мовби польські пани внесли з собою в тутешне господарство значні капітали, не згожують ся з дійсними фактами. Коли найновїйший польський дослідник східно-українського життя пише ¹⁾: „По уставленю економічних відносин і зверхньої безпечности в західній часті річи посполитої, нагромадили ся там, наслідком сильного піднесення доходів з маєтностей, показні господарські

¹⁾ Al. Jabłonowski, Ukraina III с. 265.

васоби, не малі капітали; капітали ті звертають ся власне до богатих, а пустих до того часу просторів українських земель — дальших, українних, що відкривали безграничне поле для всякого рода економічної діяльності; в початку XVII в. господарська енергія, висиливши ся на заході, переносить ся, майже вповні, до тих дівичих земель⁴, — то такі погляди являють ся рухом назад супроти вібраних давнійше тим самим дослідником матеріалів про господарство українських староств. З них виходить, що се була експльоатація „суха“, без великих значнійших вкладів, і головні доходи давали корчма, млини, мито, побори з пасік і рибних ловів, виріб лісових товарів. Культури вносилося также мало, як і капіталу: панське хазяйство гробівничо нищило природні багатства краю, накладало руку на продукти селянського хазяйства, не вносячи ніяких улїпшень в тутешнє господарство — брало тільки, нічого не даючи взаміну.

Підставою доходу були права на землю і місцеву людність, узурповані державою й передані нею вповні й без останку шляхті, магнатам — власникам і державцям. В очах місцевої людности сі права не могли бути нічим иньшим, як узурпацією самовільною, вошіющею. Ще живе було покоління, що памятало, як оселяли ся тут на землях пустих, „нічийх“, „божих“ перші осади, під грозою вічних татарських нападів. Се були емігранти з західніх і північних українських земель, уже захоплених зубами сурового, невблаганного панщинного хазяйства. Вони шукали земель без пана і ризкуючи своїм житєм і майном, оселяли ся тут, далеко від королівських замків і панських дворів, в надїї, що тут вони будуть свобідні від панських претенсій. Адже ні духу ні слиху не було тут панського чи старостинського. Але коли осади розростали ся, коли старші кадри осадників встигли трохи розгосподарити ся й запомогти ся, зявили ся панські агенти, арендарі й слуги, які починали вкорочувати економічну свободу селянства й класти руку на продукти його праці. В порівнянню з панщинним пеклом Західньої України або польських земель се були зовсім пусті, невинні претенсії. Що значило обмеженне в праві варення пива і горілки, мелення збіжа, або обовязок прийти на день під час косовиці і на день під час жнив — в порівнянню з панщинним режімом західніх земель, де селяне працювали на

панщині по три, чотири дні на тиждень, несучи окрім того масу додаткових робіт, високі чинші й дани, ставши вповні панським робучим інвентарем, не маючи часом спочинку навіть у свята, як вони скаржили ся. В Східній Україні пани задоволяли ся мінімальними роботними обов'язками, кладучи головну вагу на доходи посередні, побічні, та на експлуатацію природних багатств. Про заведенне сильнішої панщини не можна було думати, бо селянство на сім пункті було страшенно сторожке й дражливе і при кождім виразнійшій натяку на закріпощенне й обложенне регулярною панщиною готове було кинути свої оселі й іти світ за очі. І пани вдоволяли ся такими смішно-малими на погляд сучасного шляхтича підданськими обов'язками, полишаючи заведенне більш „інтензивних“ форм господарства на пізнійше. Але на превелике здивованне їх, і не тільки їх, а навіть і пізвійших письменників та істориків польських, — такі невинні річи, як панське право корчемне, пропінаційне, або право млинське, викликали страшенне невдоволенне серед селянства. Від найлекшого дотику панської рука воно хапало ся за зброю, починало бунти.

Кождий, розумієть ся, чув себе правим з свого становища. Шляхтич-магнат з становища свого панського світогляду, в яким виростила і виховала його шляхетська річ посполита, а селянин — в своїй обороні свого права на продукти своєї праці і в своїй опозиції панському режиму, з яким не міг він помирити ся на старих осадах і про який не хотів чути на нових — на тій безпанській землі, яку обробив він, полявши не тільки своїм потом, але й кровю. І тим часом, як селянин західно-українських земель сливе покірно носив тягар панщинного ярма, селянин східно-український, живучи в без порівняння ліпших економічних обставинах, в далеко ліпших достатках, не знаючи майже панщини, несучи далеко низші данні обов'язки — бунтував ся неустанно против панів, люто нищив панські двори й арендарські оселі за ті ніби то й невеликі покорочення своїх економічних прав. Тим часом, як в Західній Україні шляхта, не стрічаючи ніякої серйозної опозиції (то значить — ломлячи без труду таку опозицію, яку могли поставити селяне), додавала дні до днів тижневої панщини, „вимишляла“ незвичайно тяжкі й високі додатки до даней і чиншів — в

Східній Україні, де підданська людність ще не втратила можливості самооборони, піднімалися цілі повстання за такі марні речі, як обмеження права варити горілку, як млинські побори і т. и. Так зв. Самовидець в своїм звісному оповіданні про причини великого народнього руху досить добре влучає в сей психологічний момент — „Поспільство“, по його словам, „любо во всемъ жили обфито — въ збожахъ, въ бидлахъ, въ пасѣкахъ, але однакъ—чого не звикла была Украина терпѣти—вимисли великіе были отъ старостовъ, и отъ намѣстниковъ и отъ Жидовъ—бо сами державцы на Украинѣ не мешкали, тилько урядъ держали — леда шевлюга, леда Жидъ богатит ся, по килько цуговъ коней справляеть, вимишляючи чинши великіе, поволовщини, дуды, осипъ, мѣрочки сухія, з жорновъ плату и инное“¹⁾. В звісній народній думі про повстання Хмельницького також нема пам'яті про панщину — людність дражнить, виводять з рівноваги такі речі, як панське корчемне право, як вибирання мита на греблях і перевозах, побирання оплат від рибних і звіриних ловів — все ті посередні побори з підданської людности, на яким опиралося, як ми бачили, сучасне панське хазяйство. І завдяки колонізаційним і політичним обставинам Східньої України: слабости привілеюваної, панської верстви, абсентеїзму самих магнатів і браку всяких сильніших опорних точок їх господарства — а се стояло в звязку з наїздничим характером їх хазяйства, — не кажучи про брак всякої державної організації, всякої політичної езекутиви — в таких обставинах се роздраження народне вибухає в страшених повстаннях, які не тільки змітають з лиця землі панську верству й її хазяйство в сій Східній Україні, але задають неулічиму рану самій шляхетській річи посполитій.

1) Лїтопись Самовидца, с. 5.

*Арендний Контракт на Гадяцьку волость на р.1644-7.
Гадяч, 15 надоліста 1643 р.*

Stanisław na Konicopolu Konicpolski, kasztelan krakowski, hetman koronny, buski, barski, kowelski etc. starosta. Stał się pewny contract między iasnie wielmożnym iego mością panem Stanisławem na Konicopolu Konicpolskim, kasztelanem krakowskim, hetmanem wielkim koronnym, buskim, barskim, kowelskim etc. starostą, z iedney, a urodzonym panem Marcinem Dłuskim z drugiey strony, w ten sposób, isz iasnie wielmożny iego mość pan krakowski pusił panu Marcinowi Dłuskiemu w arende miasto Hadiacz ze wsiami y futurami generaliter wszystkimi do niego należącemi, z młynami na rzekach Psle y Hroni teraz będącemi y któreby przybudował, i z karczmanni, z synkami, hutą, arendą gorzałczaną po wsiach, tabaką, winami opisanemi, miasto Lutenci także z młynami na rzece Psle y Lutenci y z inszemi accedenciami, ktoreby iego mosci należały y ktoreby do tego czasu poddani oddawali, miasto Raszawke, to iest młyny do niey należące, na lat trzy zupełne, po sobie idące.

Ktora to arenda poczyna się od przeszłego święta Trzech Krolow w roku przyszłym tysiąc szescset czterdziestym czwartym a konczyc się będzie w roku tysiąc szescset czterdziestym siedmym o tymże czasie. Za którą arendę pan Dłuski na każdy rok trzynastie tysięcy złotych monety i liczby polskiej płacic będzie takim sposobem: Naprzod na przyszłe święto Bożego Narodzenia powinien będzie oddać złotych cztery tysiące do skarbu iego mosci pana krakowskiego. A potom potaszu ze czterech bud, ktore sie podiał robić, tysiąc szyfuntow dwiema rathami: pierwszą ratę w roku przyszłym tysiąc szescset czterdziestym czwartym na święto świętego Iana Chrzciciela potaszu czystego, farbistego, tłustego, iako naywyszey próby, ktoraby pikowi gdanskiemu correspondowała, szyfuntow pięćset; drugo ratę na święto świętego Iendrzejia w tymże roku także pięćset szyfuntow takiegoz potaszu; ktory mu iego mosc pan krakowski przyznawac będzie każdy szyfunt po złotych osmi groszy pietnastu. Względem zas wtorego roku na święto Bożego narodzenia w roku przyszłym tysiąc

szescset czterdziestym czwartym przypadające złotych cztery tysiące gotowych do skarbu iego mosci zapłaci. A potym w roku tysiąc szescset czterdziestym piątym temisz rathami potasz takisz wydawac będzie: pięcset szyfuntow na święto świętego Iana, a pięcset na święto świętego Iendrzenia. Zapłaciwszy także w tymze roku na święto Bozego Narodzenia złotych cztery tysiące polskich do skarbu iego mosci w roku trzecim tysiąc szescset czterdziestym szostym, temiz rathami i na tez święta po pięcset szyfuntow oddawac powinien będzie. A iezeliby ten potasz nie correspondował nayprzednieyszemu pikowi gdanskiemu, tedy pan Dłuski każdy szyfynt tak dopłacać powinien będzie, iako natenczas w Gdansku naydrozey będzie płacony. Submituie się tez pan Dłuski każdego roku lasztow szmelcugi piętnaście twardey, dobrej, dobrze pokowaney, takimi beczkami, na iakie wizerunek od iego mosci pana krakowskiego iest podany, wydawać, ktora mu jegomosc po złotych czterdziestci przymować będzie. Iezeliby tez co więcej potaszu wyrobił, niżeli summa zwyż mianowana wyniesie, tedy jegomosc pan krakowski tymze targiem ten potasz płacic onemu będzie. Ten potasz y szmelcugi ze trzech bud powinien pan Dłuski poddanemi, ktorych trzyma, do Myrgroda albo tam, gdzie będzie potrzeba wystawie, z cwarty zas — bukreiowskiej budy poddani mirogrodsci potasz tamze odwozic będą, a on piętną swoię przy piątnie jego mosci na kazdą beczkę podług zwyczaiu kłasc bedzie. Ktore beczki mają bydz dobrze pokowane i obrenczami mocno vtwierdzone. Waruie tez to iego mosc pan krakowski, aby ieden drugiemu, ktorzy potasze robią na gruntach iegomosci, czeladzi budney nie odmawiał y owych nie przezymował. A że iedne bude bukreiowską nazwaną na ynsze miejsce sposobnieysze pan Dłuski przeniesc ma, tedy gdy ią przeniesie, iego mosc pan krakowski wzglen dem fundowania iey złotych dwiescie przyiac i potraćic przy rachunku panu Dłuskiemu obiecuie.

Waruie tez to pan krakowski panu Dłuskiemu, aby nikt inszy podczas dzierzenia iego gorzałki po wsiach nie kurzył, oney bez wiadomosci iego, nie oddawszy dochodu arendarskiego, także y tabaki nie przedawał, gorzałki tez z boku na sioła nie podwoził y szynkowac nie wazył się. A gdyby się takowy znaydował lub z poddanych lub z ludzi kozackich, takowi winy lidzbę kop dziesięc na pana krakowskiego przepa-

dac będzie. Miasto Hadiacz przy wolności warzenia piw, syce-
nia miodow podług przywileju onego, za oddaniem dochodu
opisanego, a kurzenie gorzałek do woli swej ięgomosc pan
krakowski zostawuie. Ktore gorzałki, piwa y miody w miescie
tilko pomieniony mieszcianie szynkowac maia, a ktoryby z
nich podwoził gorzałkę na wsi, przez co by przeszkody miał
pan dzierzawca, takowy kop dziesięć panu dzierzawcy powi-
nien zapłacić będzie,—zostawując poddanym iednak wolne pi-
wa na wesela, krzciny y prazniki, za oddaniem dochodu zwy-
czajnego arendarskiego. Ktore to piwa nad trzy dni w domach
swoich trzymac nie powinni bez wiadomosci pana dzierzawce
albo arendarza ięgo. Mieliby gorzałki na wesele albo na krzci-
ny poddany potrzebować, tedy taniej iednym groszem kwarte
powinien dac arendarz.

Pozwala też ięgo mosc pan krakowski panu Dłuskiemu
po poddanych sielskich robocizne według opisania to iest dwie
kopie wzać iakiego kolwiek zboza y to zwiesc y dwie kopie
zmłocic; siana dzien kosic y to sprzątnąć ¹⁾, zwiesc y w sterty
skidac albo też gotowego siana dac, albo za woz siana groszy
piętnaście; a iednak co koni albo wołow nie maia, wozic nie
będą powinni. DREW kozdy sielanin po dwa wozy na rok, kto
koni ma albo woły, przywieść powinien. Kure z dymu, ze czte-
rech dymow gęs albo groszy szesc za nie. Podsadkow na potrze-
be folwarkową grodną podczas dni robotnich pozwala mu ięgo
mosc pan krakowski, aby czerhą raz tilko przez rok te roboty od-
prawowali. Prząść zaden z poddanych nie powinien. Nar[z]ucac na
kłody młocic pan dzierzawca na poddanych nie ma. Puncta też po-
winnosci ich opisanie we wszystkim cale y nienaruszenie pan
dzierzawca trzymac im będzie. Miasto iednak Hadiacz od tey
robocizny excypuie sie, ktorzy tilko potasze z bud y miody
ięgo mosci pana krakowskiego, także boroszno do bud odwo-
zic powinni podług przywileju im danego, tudziez szarwarki
około grobel, ufundowaniem miasta y zamku. Na insze też ro-
boty y powinnosci nad intercize y puncta osobne podpisane
pan Dłuski poddanych wyciągac nie będzie.

Excypuie też ięgomosc pan krakowski od tey arendy powo-
łowszczyzne, dziesięcine pszczelną, reszte poborowe, odumerskie,
odumerszczyzny, odbiegszczyzny znaczne, dziesięć kop przecho-

1) В оригіналі: sprzątnosc.

dzące, zareki większe, nad kope, y wykidsczynny, a mniejsze według opisania tegoz, także złodzieyska wina kop trzy panu Dłuskiemu nalezyc maia. Winy tez insze według opisania, miesczanom y poddanym w punktach podanego, brac będzie. Te zas winy, ktore z kryminalow pochodzą, cale wszystkie do skarbu iegomosci dochodzic maia. A te winy tak criminalne iako y inne większe, ktore sie zwysz mianowały, wojt hadiaccki z burmistrzami reiestrowac, wybierac y onych znaydowac będzie.

Sądy tez wszystkie w miescie Hadiaczu przy wojcie y dwu burmistrzach w poniedzialek i piątek odprawowac sie maia y kazda sprawa w xięgi wpisana bydz ma, a od dekreta pana dzierzawcy wolna ma bydz kozdemu dekretem iego rozumiejącemu sie bydz vciązonym apelacją do namiestnika iegomosci pana krakowskiego.

Do teyze arendy Słobodki Kamienne y Bobryki przyłączam. Takze przyblendne konie panu Dłuskiemu pozwalam. Budinki wszelakie przez pana Dłuskiego budowane w miescie, iako domy, browary, słodownie, winnice, przy nim po ¹⁾ expiraciey arendy zostawac maia, poniewaz kosztem iego są pobudowane, także y zasiewki wszelakie, ktoreby się naydowały, on zbierac przy expiraciey ma; z ktorych zyta kop siedm dziesiąt, ktore przy odbieraniu arendy wziół, zostawic powinien.

A iezeliby tez w czym poddani także y miesczanie krzywde sobie od pana Dłuskiego pretendowali, tedy za zesłaniem w kozdym roku od iego mosci pana krakowskiego y za wynalaskiem tego, kogo jego mosc przysze, vkrzywdzonym nagrode vczynic powinien. Tego tez pan Dłuski przestrzegac będzie, aby poddani od budnikow w towarach, bydle, wozach, swiniach y koniach nie ponosili zadney szkody. Robieniu dzieckiu w lasach bronie powinien y zeby dla owiec y bydła pustoszone nie były. Takze granic zeby się zadna vyma w gruntach iego krolewskiej mosci przez sąsiady nie dziala, przestrzegac będzie.

Czopowe iesli przez czas tei arendy na seymie walnym w Warszawie uchwalone będzie, tedy na instancją moją a pewnym contractem od ich mosciow panow poborcow nikt inszy okrom pana Dłuskiego onego nie otrzyma. Iesli tez pan Dłuski temu contractowi nie dosc czynił, wolno będzie iego mosci pa-

¹⁾ В ориг. грó.

nu krakowskiemu przed czasem tey arendy od niego odebrac. Waruie tesz sobie pan Dłuski, iesliby strzez Boze spustoszenie iakie tey maientnosci przypadlo ¹⁾ przez nieprzyiaciela krzyza swiętego, iako tez przez woynę, swawolą kozacką lubo odcięcie gruntow przez odgraniczenie moskiewskie, przez coby szkoda iako ponosił,—yz iegomosc pan krakowski powinien mu będzie defalcacją wczynic.

Względem rekawicznego iey mosci paniey krakowskiey złotych dwiescie za kozdy rok przy zaczęciu roku pan Dłuski oddawac będzie.

Co sobie strony obiedwie obiecuią strzymac pod zakładem trzynastu tysięcy złotych polskich, na co sobie rękami swemi podpisawszy, pieczenci swe przyłożyli. Działo sie w Hadiaczu die decima quinta novembris anno Domini millesimo sexcentesimo quadragesimo tertio. Stanisław Koniecpolski, castellanus cracoviensis. Locus sigilli.

Акт вписаний в книги гродські львівські шл. Яном Прушовичем—Львів. краєв. архив кн. 396 ст. 2277 - 2285. Разом з ним вписано додатковий контракт на szynk gorzałczany, isz nikomu nie będzie sie godziło gorzałki szynkować ani kurzyć w mieście Hadiaczu y w Lutence tylko factorom albo arendarzom p. Dłuskiego (с. 2276.).

¹⁾ В ориг. випадла.

ПІСНЯ
ПРО
Дорошенка й Сагайдачного.

Написав В. Грінченко.

У збірці „Малоросійскія пѣсни, видання М. Максимовичемъ“, надруковано вперше, ще р. 1827, оцю пісню :

1. Ой на горі та женці жнуть,
А по-під горою,
По-під зеленою
Козаки йдуть.
5. А попереду Дорошенко
Веде своє військо,
Веде Запорізьке
Хорошенько.
9. Посередині пан хоружий —
Під ним кониченько,
Під ним вороненький
Сильне дужий.
13. А позаду Сагайдачний,
Що проміняв жінку
На тютюн да люльку
Необачний.
17. Ой верни ся, Сагайдачний!
Возьми свою жінку,
Оддай мою люльку,
Необачний!

21. „Мені з жінкою не воить ся,
А тютюн да люлька
Козаку в дорозі
Знадобить ся.

25. „Гей! хто в лісі? озови ся!
Да викрешем огню,
Да потягнем люльки —
Не жури ся!...“¹⁾

Два прізвища маємо в цій пісні, і вони зараз же й нагадують нам дві історичні постати.

Одна — гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний, друга — теж гетьман Петро Дорошенко.

Обидві постати дуже помітні й виразні на фоні нашого минулого життя. Обидва — люде з видатним широкоглядним розумом, добре освічені, військові таланти і не менше талановиті дипломати, незломні характери з могутньою енергією, свідомі й щирі оборонці прав рідного краю. Одному, Конашевичеві, пощастило досягти чого для України, і він умер, окритий славою зроблених діл, шанований і серед своїх, і серед чужих; другий, Дорошенко, програв свою справу, справу незалежної України, і зійшов з історичної арени під докори знеможеного довгою боротьбою краю серед байдужости до того діла, якому служив усе життя нещасливий гетьман, і на заслання, невольником на далекій холодній чужині, прожив до смерти.

Але річ в тому, що Сагайдачний умер 1622 року, а Дорошенко — аж 1698, через 76 років після смерти Сагайдачного і проживши всього 71 рік, то б то: його ще не було на світі тоді, як умірав Сагайдачний.

Вони не могли іти вкупі в одному козацькому поході, і через те пісня вимагала пояснень — кого саме треба в її розуміти під прізвищами, що належали двом славетним гетьманам.

Що треба дати таке пояснення — побачив уже перший видавець пісні — Максимович. Ось що він про неї говорить:

¹⁾ „Малороссійскія пѣсни, изданныя М. Максимовичемъ“, М. 1827, стор. 18, № XIII.

„Въ сей пѣснѣ чрезвычайно хорошо выражены характеръ Запорожцевъ относительно женскаго пола. Подъ именемъ Сагайдачнаго должно разумѣть какого-нибудь изъ числа чиновниковъ куреня, а не того славнаго, неустрашимаго гетмана Сагайдачнаго, который былъ и дѣйствовалъ лѣтъ за 60 до предприимчиваго Дорошенки, и въ память коего существуетъ еще и нынѣ въ Южной Россіи Сагайдачный шляхъ“¹⁾.

Своєї думки Максимович не перемѣнив і потім. Передруковуючи, в збірці 1834 року, пісню, він дає їй заголовок: „О Грицькѣ Сагайдачнѣ“ і завважає: „Подъ именемъ хорунжаго, можетъ быть, разумѣется Григор. Карпов. Гаматѣя. Забубѣннаго-же Сагайдачнаго не должно смѣшивать съ славнымъ гетманѣмъ Конашевичемъ“²⁾.

Проти цих думок Максимовичевих виступив Срезневський. Передрукувавши, з виправками, текст пісні у першому випуску „Запорожской Старины“³⁾, він у дальшому (III-му) випуску свого видання доводив, що пісня ця говорить саме про гетьмана Конашевича - Сагайдачнаго, а Дорошенко в їй — не Петро, а дід його Михайло.

Тоді Максимович, у своїй розвідці: „Исслѣдованіе о гетманѣ Петрѣ Конашевичѣ-Сагайдачнѣ“, друкованій 1843 року⁴⁾, присвятив цій пісні і думкам про неї Срезневського окремиий розділ: „О народной пѣснѣ Сагайдачнаго, относящейся не къ гетману Петру“.

На думку Максимовича, пісня ця „очевидно относится не къ гетману Петру. Самый складъ ея показываетъ, что она не изъ его временъ; а представленный въ ней гетманъ Дорошенко опредѣляетъ ея время и того удалаго запорожца, про котораго она сложена.... Не смотря на то, издатель „Запорожской Старины“ эту пѣсню относитъ именно къ гетману Сагайдачному, а въ Дорошенкѣ видитъ не гетмана Петра, а дѣда его Михайла, бывшаго гетманѣмъ въ 1625 г. Предлагая эту пѣсню, Срезневскій говоритъ (З. С. Ч. III,

1) Малоросс. пѣсни, 1827, стор. 214.

2) Украинскія народныя пѣсни, изд. М. Максимовичемъ, ч. I, М. 1834, стор. 105.

3) Запорожская Старина, ч. I, X. 1833, стор. 58.

4) Москвитянинъ, № 10, стр. 347 — 370; передруковано в „Собраніи сочиненій М. А. Максимовича“, том I, стр. 336 і далі.

стр. 106): „Отрывокъ изъ пѣсни о подвигахъ Сагайдачнаго можетъ отчасти показать мнѣніе козаковъ и отношеніе, въ какомъ онъ находился къ нимъ“.

„Какое-же мнѣніе козаковъ о Сагайдачномъ, и какое его отношеніе къ нимъ показываетъ эта пѣсня — полная, а не отрывокъ? Такое толкованіе этой пѣсни показываетъ, что Срезневскій вообразилъ себѣ гетмана Сагайдачнаго самымъ отчаяннымъ запорожцемъ, на подобіе гетмана Карпа Полторакожуха, похороненнаго козаками въ горѣлочной бочкѣ.... Судя по тому, за что и какъ народная пѣсня славить „Наливайка — шановнаго пана“ и другихъ своихъ героевъ, менѣе значительныхъ, — можно утвердительно сказать, что она не такъ-бы изобразила и не тѣмъ-бы помянула величаваго гетмана, оплаканнаго плачемъ запорожскаго войска и всѣхъ православныхъ“.

Супроти думки Максимовичевої, що в пісні говорить ся про Грицька Сагайдачного, Срезневскій питає ся: „Можетъ быть и правда; но доказательства? И почему-же о спутникѣ Дорошенка народъ, сколько мнѣ извѣстно, не знаетъ ничего, какъ между тѣмъ гетманъ Сагайдачный упоминается и въ сказкахъ, хотя и жилъ прежде Дорошенка? Помня Дорошенка, народъ, конечно, помнилъ бы и его спутника, если сложилъ о немъ пѣсню“.

На це Максимович одказує ¹⁾: „Въ то время, когда сложена была пѣсня объ удаломъ Дорошенковомъ спутникѣ, онъ, безъ сомнѣнія, извѣстенъ былъ въ народѣ. Но теперь народъ поминаетъ въ пѣснѣ его имя, самъ не зная, кому оно принадлежало; да и про Дорошенка онъ едва помнитъ и знаетъ только, что это былъ славный гетманъ; а почему онъ такъ славенъ и почему сильнѣе многихъ другихъ гетмановъ запечатлѣлся въ народной памяти, того не объясняютъ и наши историки. Если Срезневскій не знаетъ о Грицкѣ Сагайдачномъ, Дорошенковомъ спутникѣ, и хочетъ доказательствъ, что пѣсня относится къ нему, то доказательства находятся въ самой пѣснѣ. На одно изъ нихъ я уже

¹⁾ Цкаво, що Максимович нічого не говорить Срезневському про його слова, ніби Сагайдачний згадуєть ся у якихсь казках.

указаль: не такъ-бы отозвалась она о знаменитомъ гетманѣ! Далѣе: въ пѣснѣ представлено, что впереди Дорошенко ведетъ свое войско запорожское; по срединѣ панъ хорунжій; а за ними — Сагайдачный. Очевидно, что свое запорожское войско могъ вести только гетманъ или вождь запорожскаго войска, слѣдственно въ пѣснѣ представленъ гетманъ Петръ Дорошенко, а не дѣдъ его.... Срезневскій ссылается на одну пѣсню, гдѣ порядокъ козацкаго войска представленъ: впереди реэстровые, за ними хорунжіе, а позади куренные. Что жъ изъ этого? Грицко Сагайдачный вѣроятно и былъ куреннымъ атаманомъ въ то время.... Но у Срезневскаго выходитъ обратный порядокъ. Гетманъ, идущій передъ своимъ войскомъ, является въ званіи Бунчузнаго, которое, по мнѣнію Срезневскаго, могло принадлежать тогда Михаилу Дорошенку; а воображаемый гетманъ Сагайдачный является въ заднихъ рядахъ войска, въ ватагѣ съчевыхъ удалцовъ. Но если войсковою порядокъ объяснять уже изъ пѣсенъ, то въ нихъ гетманъ или военачальникъ представляется всегда впереди своего войска, какъ въ этой пѣснѣ представленъ гетманъ Петръ Дорошенко“.

Далі Максимовичъ наводитъ приклады в народнѣхъ пісень (що правда, — часом і з фальшованих), які безперечно доводють його думку, а потім каже: „Срезневскій говоритъ, что ничего не узналъ въ народѣ о Грицкѣ Сагайдачномъ. Но объ немъ и справляться надо было въ письменныхъ памятникахъ, а не у современнаго намъ народа, который ничего не помнитъ о лицахъ гораздо важнѣйшихъ. Если же нужны историческія доказательства, что въ гетманство Дорошенка (дѣйствовавшего съ 1665 по 1676 годъ) былъ Сагайдачный на Запорожьи и вѣроятно въ званіи куреннаго атамана, то я утвердительно повторю, что это именно былъ Григорій Сагайдачный, который въ 1687 году, будучи уже кошевымъ атаманомъ, предпринималъ возстаніе противъ новопоставленнаго гетмана Мазепы, взявъ сторону избраннаго казаками въ Немировѣ Мигулы или Могилы, и который получилъ царскую грамоту отъ 14 іюня 1688 г.“¹⁾

Такимъ робом виходило, що пара „Дорошенко — Сагайдачный“ трапила ся в нашій історії двічі і росплутати

¹⁾ Максимовичъ, Собраніе сочиненій, I, 353 — 356.

справу в пісню ставало власне де-далі трудніше. Це й виявилось на пізніших дослідях.

Більшість дослідників, що спеціально або при нагоді говорили про пісню, пішла слідом за Максимовичем.

Бодянський, у своїй передмові до видання реєстрів війська запорозького 1649 р., каже: „Другой сподвижникъ неустрашимаго Дорошенка (Петра), навсегда связавшій свое имя съ нимъ въ народной памяти, былъ казакъ Сагайдачный, замыкавшій въ одномъ походѣ отрядъ своего гетьмана :

А позаду Сагайдачний,
Що проміняв жінку
На тютюн да шольку,
Необачний (неосмотрительный)*!

Потім він показує девять Сагайдачних, записаних до козачого реєстру, та й каже: „Который изъ нихъ былъ именно забубеннымъ сподвижникомъ неугомоннаго предводителя храбрыхъ казаковъ, шедшаго всегда въ челѣ ихъ :

Попереду Дорошенко
Веде свое військо,
Веде запорозьке
Хорошенько,

трудно навѣрное сказать, но позволительно, кажется, догадываться, что то былъ именно одинъ изъ сихъ „реестровиковъ“¹⁾.

Максимович шукав пісенного героя ще серед козацької старшини ; а Бодянський бачить його вже серед простого козацтва ; до двох Сагайдачних додаєть ся ще девять і справа через те не стає лекшою.

Видавці „Историческихъ пѣсень малорусскаго народа“ проф. В. Антонович та М. Драгоманов, проминули нашу пісню в тій частині видання, де говорить ся про часи гетьмана Сагайдачного, рахуючи її до часів гетьмана Петра До-

¹⁾ Реестра всего Войска Запорожскаго послѣ зборовскаго договора съ королемъ польскимъ Яномъ Казимиромъ, составленные 1649 г., октября 16 дня, и изданные по подлиннику О. М. Бодянскимъ, Москва, 1875. Предисловіе, стр. XXIX — XXX.

рошенка ¹⁾; а в своїй книжці: „Про українських козаків, татар та турків“ Драгоманов просто каже, що пісня ця — про Петра Дорошенка ²⁾.

Але останніми часами проти цих думок виступив відомий історик д. І. Каманін у своїй розвідці: „Очеркъ гетманства Петра Сагайдачнаго“ ³⁾. Він думає так, як і Срезневський, що пісня говорить про Михайла Дорошенка і про гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного.

„Соображенія Максимовича“, — каже д. Каманін, — „не согласованы съ дѣйствительными фактами; первое его соображеніе, что народъ иначе-бы отозвался въ пѣснѣ о гетманѣ, едва ли основательно; народъ, слагавшій пѣсню о своемъ гетманѣ, въ то же время четыре раза лишалъ его власти, былъ недоволенъ его политикой сближенія съ Польшей, не понимая причины и формы этого сближенія; поэтому неодобрительный эпитетъ въ пѣснѣ не можетъ быть удивительнымъ; но его нельзя даже считать неодобрительнымъ или обиднымъ, потому что онъ опредѣляетъ извѣстный несчастный случай съ гетманомъ, неосторожно наскочившимъ на вражескій лагерь, какъ увидимъ ниже. Второе соображеніе о мѣстѣ гетмана, хорунжихъ и куренныхъ атамановъ въ рядахъ войска во время похода козаковъ, правильное вообще, не приложимо къ Петру Сагайдачному по слѣдующей причинѣ. Пѣсня изображаетъ не вообще походъ козаковъ, а ихъ Хотинскій походъ 1621 года, въ частности. Походъ этотъ описанъ участвовавшимъ въ немъ краковскимъ каштеляномъ Яковомъ Собѣскимъ, близко знавшимъ Сагайдачнаго и принимавшимъ мѣры, по порученію польскаго правительства, къ успокоенію козачества, которое волновалось подъ Хотиною и грозило оставить лагерь. Изображая событія подъ Хотиною, Собѣскій говорить, что козаки пришли на театръ военныхъ дѣйствій сами безъ Са-

¹⁾ У передмові до другого тому „Истор. пѣсень“ вони кажуть: „не сохранилось и пѣсень о такомъ лицѣ, какъ гетманъ запорожскій Петръ Сагайдачный“ (стор. II).

²⁾ „...Правобічний гетьман Дорошенко, той, що про його в пісні співаєть ся: „веде своє військо хорошенько“, піддавсь туркамъ“ і т. д. (53).

³⁾ Друкована в „Чтеніяхъ въ историческомъ обществѣ Нестора лѣтописца“, кн. XV, вип. 1, 1901, стор. 3 — 32.

гайдачного, и Дорошенко (Михаилъ, избранный въ гетманы въ 1625 г.), начальствовавшій надъ козаками, тотчасъ же извѣстилъ лично польскихъ вождей о своемъ прибытіи съ войскомъ; гетманъ же Сагайдачный въ это время находился въ Варшавѣ и оттуда уже прибылъ въ польскій лагерь; узнавъ о приходѣ своихъ козаковъ, онъ отправился къ нимъ, но потерялъ слѣдъ и наскочилъ на турецкій лагерь; турки погнались за нимъ, стрѣляли въ него и ранили въ руку; гетману угрожала опасность попасть живымъ въ руки враговъ...; Сагайдачный бросилъ коня и скрылся въ лѣсу; изнемогавшій отъ раны, опасавшійся каждую минуту быть отысканнымъ, онъ нѣсколько дней просидѣлъ въ лѣсу, пока, наконецъ, ему удалось выбраться оттуда и возвратиться въ свой лагерь. Козаки считали Сагайдачного погибшимъ и выбрали на его мѣсто Бородавку. Возвратившись, Сагайдачный былъ встрѣченъ козаками съ радостью; его снова признали гетманомъ.... Такимъ образомъ, пѣсня вѣрно передаетъ главнѣйшія обстоятельства похода: войско въ самомъ дѣлѣ тогда велъ не Сагайдачный, а Мих. Дорошенко; Сагайдачный же, отыскивая по слѣдамъ козацкій лагерь, дѣйствительно, находился позади войска¹⁾. До цього автор додає: „Правда, въ пѣснѣ поется, что и Сагайдачный присутствуетъ въ войскѣ и участвуетъ въ походѣ; но отъ пѣсни нельзя требовать точности“: вона могла попусувати ся і т. и.

Але трудно згодити ся з шановнимъ істориком, ніби пісня „вѣрно передаєть главнѣйшія обстоятельства похода“.

Що було інтересного, значного для народніх мас у тому, що Сагайдачний зблукавсь у лісі, а потім таки натрапив на своїх? Таких випадків у ті часи трапляло ся безліч, і не були вони нічим дивним. Народ зазначає в своїй поезії тільки такі історичні події, що чимсь за для його важні, а чим важний був такий випадок? Може особю самого популярного гетьмана, що стояв на чолі українського народу? Але ж життя Сагайдачного було дуже багате на видатні, важні події, — через що ж народ не оспівав безмірно важніші речі в житті Сагайдачного, що мали вагу для життя самого народу, напр., взагалі його боротьбу з

¹⁾ Чтенія въ истор. о-вѣ Нестора лѣтописца, XV, в. I, 1901, стор. 29 -- 31.

мусульманським ворогом і зокрема те, що він зруйнував невільницький ринок — турецький город Кафу, де стільки лило ся українських невільничих сліз і відкіля Сагайдачний вернув додому силу визволених невільників ¹⁾? Ці люде, розходючи ся по всьому простору української землі, скрізь мусили ровносити славу Сагайдачного і отже — вона не оввала ся в пісні. Або от, напр., його попередній подвиг — як він зруйнував р. 1605 турецький город Варну ²⁾. Про цю подію навіть пісня склала ся ³⁾ і все ж у їй ні одним словом не згадано того, хто стояв тоді на чолі справи! Народ, маючи перед себе всю довгу адміністраційну, культурну і военну важну і осяяну славою діяльність Сагайдачного, ні одним словом ніде його не згадав і вчепив ся б тільки за такий дрібний факт, що гетьман зблукавсь у лісі? Це неприродно.

Далі. Уже коли народови скотіло ся згадати піснею нещасливу блуканину Сагайдачного в лісі, то він так би її й згадав, а то ж у пісні, опріче нічим не важної згадки про

¹⁾ Яку вагу надавали тоді цьому фактові — видно з оцього уривку з квіги К. Саковича „Вірші на жалосный погребъ Зацного Рыцера Петра Конашевича Сагайдачного“ (1622):

За свѣго гетманства взялъ в Турцех Мѣсто Кафу:
Ажъ и самъ Цесарь Турскій былъ в великомъ страху:
Бо му Чотырнадцать тысячъ тамъ люду збилъ,
Катарги едины палилъ, другіи потопилъ.
Много тогды з неволѣ Христіанъ свободилъ:
Зá што го Богъ з Воинствомъ его Благословилъ.
Бо за наиболшую нехъ собѣ нагороду
Почитаеть Рыцерьъ: кгда кого на Свободу
Вызволить: за што грѣховъ собѣ отпушено
Одержить: а по Смерти в Небѣ вѣмѣщено.

Дано було навіть малюнок того, як Сагайдачний „Кафу воевал“ (Див. копію з його й цих віршів у збірці М. Максимовича: „Кієвлянинъ, книга третья, на 1850 годъ“ (М., 1850), між сторінками 152—153).

²⁾ Як що тільки це справді його діло. Так думають Максимович, д. Каманін (Чтенія, 5—6) і проф. В. Антонович (Историч. дѣятели юго-западной Россіи, I, 4). Але є доводи проти того, що він тоді був гетьманом, — див. розвідку д. О. Чайковського: „Початки гетьманованя П. К. Сагайдачного“ в „Наук. збірникови, присв. проф. М. Грушевському“, 251.

³⁾ Див. „Истор. пѣсни малорусск. народа“ Антоновича й Драгоманова, I, 245, № 49.

ліс, нема ні одвісінької риси, що хоч трохи нагадувала б цю подію. Факт, який за Собеським подає д. Каманін, такий, що Сагайдачний одбивсь од війська, зблукав ся, наскочив на турків, вони його поранили, він знемагає від рани, тікає, — подія трагічна, а в пісні про це не згадуєть ся й словечком: її сміховинний герой не з турками має діло, а міняє жінку на тютюн та люльку! Де ж тут „вѣрная передача главнѣйшихъ обстоятельствъ похода“? Хиба бути пораненому і проміняти жінку це одно?

Далі. Д. Каманін подає справу з приходом війська козацького під Хотин так, що козаки прийшли туди сами, без Сагайдачного, що Михайло Дорошенко, „начальствовавшій надъ козаками, тотчасъ-же извѣстилъ лично польскихъ вождей о своемъ прибытіи съ войскомъ; германъ-же Сагайдачний въ это время находился въ Варшавѣ“ і прибув уже згодом.

Ні, справа була не так.

Ось як оповідає про неї в своїх мемуарах той самий Яків Собеський, що з його звісток користував ся й д. Каманін ¹⁾. Польське військо стоїть під Хотином і не має „ні-яких звісток про військо запорозьких козаків“ (стор. 58). Ходкевич нетерпляче дсжидає їх. Коли це приїздить Сагайдачний. „Конашевич“, — каже Собеський, — „вертав ся з Варшави, їздивши туди в посольстві до короля, і привіз своїм бажану відповідь і певну надію на те, що прибудуть козаки в табір до Ходкевича“. (58). „Одначе“, — додає мемуарист, — „нікчемніші з їх за приводом мервеного Вородавки або — ліпше мовлячи — скинувши з себе всяку зверхність, ростеклись по Подолії та Молдавії та й почали грабувати“ (59). Пізніше довідуємо ся (61), що козацьке військо було в той час біля Сорок та Оргієва — пљондрувало там. Сагайдачний зараз же поїхав назустріч козакам, щоб привести їх (60). Тим часом прибув до польського табору Михайло Дорошенко послом од козаків, прибув без війська, але во звісткою, що воно скоро прибуде (61). Мабуть він ровминув ся з Сагайдачним, бо той забарив ся в до-

¹⁾ Див. „Мемуары, относящіяся къ исторіи Южной Руси. Переводъ К. Мельникъ (подъ редакцію В. Антоновича)“, вып. II (К., 1906), стор. 58—66.

рові: з їм трапила ся саме ота нещаслива пригода в лісі (64), що про неї пише д. Каманін. Козаками ж тим часом командував Яків Бородавка. Нарешті Сагайдачний вибрав ся з лісу, поблизу Могилева переїхав Дністер і прибув до козацького табору; Бородавку скинуто¹⁾ і Сагайдачний сам привів запорозьке військо до польського табору під Хотин (66).

З усього цього виходить, що Михайло Дорошенко зовсім не командував козаками, бо в їх старшим був Бородавка. Та й не посилали б козаки Михайла Дорошенка послом, коли б він був хоч би й наказним гетьманом: старший над військом застаєть ся з військом, командує їм, а не їде послом. Можна ще спитать ся: а хто ж вів козацьке військо до Сорок і Оргієва, з України? Коли стати на тому, що це був не Сагайдачний²⁾, то хто ж? Відомостей про це не маємо. Та все ж не впадає це на Мих. Дорошенка. Бо коли б він вів військо з самого початку з України, командував їм, то не було б козакам потреби вибрати Бородавку: у їх уже був би старший. Коли думати, що Мих. Дорошенко був на чолі козацького війська в поході з України до Оргієва й Сорок, то маємо нову суперечність: адже та нещаслива подія з Сагайдачним у лісі, на яку кладе таку вагу д. Каманін, трапилась не тоді, а пізніше: після Оргієва й Сорок, на поході до Хотина, а ми вже знаємо, що цей похід козаки відбували спершу під команду Бородав-

¹⁾ З наказу Сагайдачного його забито в кайдани, а потім, обвинуваченого в багатьох злочинствах, покарано на горло під Хотиним. (64). Підхоже до цього розказано справу і в інших авторів. Див. „Лѣтописецъ или описаніе краткое знатнѣйшихъ дѣйствъ“... у „Сборникѣ лѣтописей, относящихся къ исторіи южной и западной Руси“ (Кієвъ, 1888), стор. 5;—Грабянка, 26;—Величко, т. I, Приложенія, 6 та 13. У „Краткомъ описаніи Малороссіи“ розказано в загальнішій формі, але теж без суперечности з Собеським (Див. „Лѣтопись Самовидца“, київське видання, 216).—Див. ще „Собраніе сочиненій“ Максимовича, I, 369.

²⁾ Цікаве одначе оце місце з мемуарів Я. Собеського. Сказавши, що приїхав до польського табору П. Сагайдачний, вернувши ся з Варшави, автор дає його характеристику, і, між иншим, каже: „Воював ся він переможно з татарами на степах перекопських і в Криму і *тепер* захопив отари (стада) на широких пасовищах і одняв у татар, що вертали ся, награбовану на Руси здобич“. (Мемуари, 59. Курсив—мій). Коли це — *тепер*? Тоді, як вертав ся з Варшави і їхав до Ходкевича?

чиною, а потім — Сагайдачного, що виїхав їм назустріч. Таким робом за весь козацький похід в України до Хотина ми не знаходимо ні одного такого випадку, коли б Михайло Дорошенко був на чолі війська, а Сагайдачний позад його ¹⁾. А через те можна сказати, що коли в пісні говорять ся про Дорошенка й Сагайдачного, то це не можуть бути ні Михайло Дорошенко, ні Петро Конашевич Сагайдачний, це — якісь зовсім інші Дорошенко й Сагайдачний.

Д. Каманін бачить у пісні ще один відгук з життя гетьмана Сагайдачного, а саме — в бурлацько-гультайському вчинкови гумористичного козака — в тому, що він проміняв жінку на тютюн та люльку ²⁾. Кажучи про те, що епітет „необачний“ дає пісня Сагайдачному через те, що він необачно наскочив на турків, він говорить далі: „Епитетъ этотъ могъ имѣть и другое основаніе: современники говорятъ о большой страсти гетмана къ любовнымъ похождениямъ“. Справді, і Яків Собеський згадує про це, але яку вагу це має для нашої пісні? Адже в пісні маємо не кавалера, охочого до „любовныхъ походовъ“, а гультая-бурлаку, що зовсім не хоче мати діла з жінками, що й ту, яку мав, проміняв на тютюн та люльку, бо йому „з жінкою не возить ся“.

„Пісня правильно также указываетъ“, каже далі д. Каманін, — „на предпочтеніе гетманомъ жизни боевой передъ жизнью семейной, если слову „промінявъ“ дать значеніе „предпочель“; мы, дѣйствительно, видѣли, что Сагайдачный все свое гетманство провелъ въ войнахъ и походахъ, а въ семьѣ бывалъ лишь рѣдкимъ гостемъ“.

Але так вияснити слово „проміняв“ нема змоги, бо в пісні змальовано справді міну, про це говорить ся зовсім виразно і не двозначно: „промінявши жінку на тютюн та люльку“, Сагайдачний поїхав, а той, роздумавши ся, почав гукати йому вслід:

¹⁾ Такого випадку не знаємо і в інші часи життя Сагайдачного, та про це не кажу, бо д. Каманін прикладає пісню тільки до Хотинського походу.

²⁾ Див. „Чтенія“, 31.

„Ой верни ся, Сагайдачний!
Возьми свою жінку
Оддай мою люльку!..“

Це вже не „предпочель“, коли хазяїн люльки хоче розмінять ся назад..

З біографії Сагайдачного нам невідомо нічого, що хоч трохи, хоч здалека нагадувало б такий факт. Д. Каманін одначе спитується найти таке. Він каже: „Отношения между супругами остаются тайной, и въ нихъ не могутъ не показаться странными два обстоятельства“. Перше таке: „Са-муиль Величко, пользовавшійся старыми козацкими лѣтописями, говоритъ, что гетманъ передъ смертю „распорядилъ имѣніе свое на церкви, на шпиталѣ, на школи и монастыри, кромѣ жены своей“ (т. I, прилож., стр. 50)“. Цим д. Каманін хоче сказати, що мабуть між Сагайдачними, чоловіком і жінкою, була якась неприхильність, ворожість і виявилась вона тим, що Сагайдачний, уміраючи, нічого не відкавав жінці. Але це просто непорозуміння.

Відома річ, що Сагайдачний одкавав свій маєток на громадські справи і за те був славлений од сучасників ¹⁾, але це зовсім не значить, що він не зоставив нічого своїй жінці. Ми знаємо з певного документа, що Сагайдачний, умі-

¹⁾ Маєтність свою роздалъ, едину на Шпиталѣ,
Другую zaś на Церкви, Школы, Монастырѣ.
Итакъ все спорядивши, живота доконалъ,
При Церкви Братской честно въ Кіевѣ похованъ.
Вкотре ся Братство, зо всѣмъ Войскомъ вписалъ,
И на него Ялмужну значную отказалъ.
С того Гетмана каждый Рыцерь нехъ ся учитъ,
Якъбы тыжъ мѣлъ на свѣтѣ тотъ животъ свой кончить.
Ото онъ въ Вѣрѣ своей Святой трвалъ статечне,
И ойчизны своей боронилъ тыжъ менже.
И маєтностью добре своєю шафовалъ,
Не на кости, и карты, и збытки оберталъ.
Але, яко есь слышалъ, на речи добры,
Души его по смерти барзо потребны.
Видѣлъ онъ и Львовское Братство, хотъ далеко,
Церковъ ихъ въ Мѣстѣ надѣлилъ, неледаяко:
Суму значную грошій до Брацтва легговалъ,
А жебы науки тамъ были: пилве жадалъ.

(„Вѣршѣ на жалосный погребъ... Сагайдачного“ К. Саковича. Голубевъ, Исторія кiev. дух. акад., I, прилож., 33).

раючи, дбав про неї. Виконати свій тестамент він приручив двом громадським людям: митрополітові Іову Борецькому та своєму наступникові на гетьманстві Олиферови Голубови. Записуючи на Львівське братство гроші, що відказав небіжчик, ці два посмертні відпоручники Сагайдачного кажуть у записови: „Вѣдомо чинимъ... ижъ мы Іовъ Борецкій... весполь изъ Паномъ Олиферомъ гетманомъ и всѣмъ рицerstвомъ Войска Его Кор. Милости Запорожского... отъ вѣчное памяти и славы несмертельное годного Гетмана... пана Петра Конашевича Сагайдачного... будучи обраны отъ него самого жонь и повиннымъ его опекунами и всее худобы и маености, ведле уподобаня и остатнее воли его, которою въ духовници остатнимъ тестаментомъ запечатоваль и спорядити велѣль, шафарми и вѣрными диспозиторми... 1). У цьому документі не сказано нічого про те, що саме Сагайдачний одказав жінці, бо це є не тестамент, а запис на Львівське братство, і не тут про це говорити; але було б дивно думати, що Сагайдачний, давши „опекунами“ своїй жінці двох найзначніших людей у краї, разом з тим нічого б їй не відписав 2). Що ж до згаданої звістки Величка: „распорядилъ имѣніе свое на церкви, на шпиталѣ, на школи и монастырѣ, кромѣ жены своей“, то три останніх підкреслених слова треба розуміти так: „окрім того, що воставив жінці своїй“.

Згадуючи жінку Сагайдачного в іншому місці, Величко говорить про неї в такому тоні, що не дає ніякої змоги догадуватись про якусь неприхильність між нею й чоловіком. Ось його слова: „А Сагайдачного полумертвого, безъ жадной публѣки смирно въ Кіевъ вѣхавшого, тилко въ дворѣ своемъ плачущая встрѣтила и приняла жена его“ 3).

У тому ж тоні говорять і вірші Касіяна Саковича, ректора шкіл кївських у Братстві, складені на „жалосный погребѣ Задного Рыцера Петра Конашевича Сагайдачного“:

1) Узято з Ставропігіяльного львівського архиву. Див. „Кіевлянинъ, издав. М. Максимовичемъ“, кн. III (М. 1850), 174 – 175.

2) Порівн. слова проф. В. Антоновича: „Въ началѣ слѣдующаго года 10 апрѣля 1622, Сагайдачный скончался въ Кіевѣ, раздѣливъ по завѣщанію свое имущество между женою и братскими школами“. (Историческіе дѣятели Юго-Западной Россіи, I, 7).

3) Величко, I, приложенія, 37.

Недівь Цная Малжонко жеса обливаєшь
 Слезами, и отъ жалю праве омдлѣваєшь.
 Бось утратила свого Малжонка милого,
 Кролю и Посполитой речи зычливого...
 Дя негось и ты у всѣхъ людей была славна,
 А теперъ твоя свѣча ясная южь зъгасла.
 Южь ся съ тобою вѣчне Другъ твой розлучаеъ,
 Богу ты въпродѣ въ опеку, и Войску вручаеъ¹⁾.

Або ось які слова дае автор до уст мертвому Сагайдачному, що ніби прощаеъ ся з труни зо світом :

„Южь ся с тобою нынѣ вѣчне розлучаю
 Дорогая Малжонко, зъ жалемъ ты жегнаю :
 В подземный отхожу край тѣломъ почивати,
 Хиба ся ажъ на Судѣ будемъ оглядати...
 Дай нам Боже зъ собою тамъ ся оглядати...²⁾”

Звісно, у тих обставинах, у яких складали ся й читали ся вірші Саковича, автор не міг казати нічого прикрого ні за-для жінки Сагайдачного, ні за-для самої памяти непохованого ще гетьмана; але все ж, коли б у подружжя Сагайдачних було таке прикре життя, як натякає д. Каманін, — не наполегал би так Сакович на щирі й любовні між іми почування. І взяті вкупі з усім иншим, вірші ці безперечно нахиляють до тієї думки, що не в житті Сагайдачних треба шукати матеріялу для нашої пісні.

Нічого важного не можна бачити і в другому пункті, що виставляє д. Каманін, а саме, що Анастасія Сагайдачна „не долго вдовствовала по смерти Сагайдачного. Въ 1624 г. она была уже замужемъ за шляхтичемъ Иваномъ Пюнчиномъ“³⁾. Що ж тут дивного, що вона через два роки після смерти першого чоловіка стала жінкою другому? Хиба мало й тепер бачимо таких, що живуть добре, любляться, а помре подружжя, то людина находить собі инше? Тоді ж, коли через повсякчасні війни чоловіки ще в молодих літах раз-у-раз прощали ся з життям, вдови мабуть ще частіше

1) Голубевъ, Ист. кiev. дух. ак., I, прилож., 33—34.

2) Голубевъ, 34—35.

3) Помилка, — треба: Пюнчинським. Див. Кіевск. Стар. 1892, VII, 118.

йшли вдруге заміж. Так саме нічого надвичайного не бачимо і в тому факті, що колишня Сагайдачна, а тепер Піончинська, учинила наїзд на добра п. Федора Даровського: це було в ті і пізніші часи такою звичайною річчю навіть серед жіноцтва, що робити з цього якісь виводи про прикру вдачу Анастасії Сагайдачної в подружньому житті нема ніякої змоги ¹⁾.

¹⁾ Кажу тут про цю річ через те, що під час суперечок на засіданні Українського Наукового Товариства в Києві з приводу мого докладу на тую ж тему, що й ця розвідка, д. Каманін пояснив цю справу так, що де ж було Сагайдачному вижити з такою жінкою, що навіть „занималась разбоєм“: перед такою проявою, мовляв, і в великого воїна Сагайдачного „опускались руки“. Супроти такої думки я дозволю собі подати частину характеристики тодішніх жінок, виняту з праці великого знавця взагалі побуту і з-окрема шлюбних справ минулих віків на Україні. Ось вона:

„Воля і повноправність української жінки надавали їй характер сили і енергії, невідомий в тих сторонах, де жінка невільницею. Навіть у домашньому житю українська жінка не була тільки господинею, що „сиділа завсіди дома і пряла свою пряжу“, усе, що обходило чоловіків, не було чужим і для жінок. Вирядивши чоловіка на війну, жінка заступала його в орудованню маєтностями і підданими, боронила їх від злих сусідів, а коли траплялось, що татарин або инший який ворог несподівано впадав у край, вона скликала круг себе слуг — оружних людей, надівала панцир і сміло давала відсіч ворогам, як се не раз чинила, прикладом, случька княгиня Настася, що в 1505 і 1506 рр. прогнала татар від Слуцького замку, а в 1508 р. оружною рукою відбила напад Мих. Глинського, що хотів був силоміць узяти її заміж за себе. Було тоді чимало й таких жінок, що відповідно тодішньому своєвольному вікови, ціле життя провадили в безперестанних нападах на сусідські маєтності, водячи за собою не малі „пошти“ оружних людей з гарматами і гаківницями, руйнували чужі замки, самі часто попадали в облогу, не слухали соймових і королівських наказів, коли король посилав проти них повітові рушення, вони й їм давали відсіч. Оттака була між иншими в XVI ст. на Волині землянка Ганна Барзобогата-Красенська, що за подібні вчинки накликала на себе декрет бавиці, а в XVII ст була така княгиня Софія Ружинська, що в 1609 р., зібравши пошт в 6000 чолов. кінних і піших, із гарматами, сурмами і розвиненими корогвами, штурмом узяла замок Князів Корецьких, М. Черемошну, перебила чимало тамошніх міщан і зрабувала їх добро“. (Л. Маячанець. Про шлюб на Україні - Руси в XVI—XVII ст. Л., 1906, стор. 8—9). Див. іще: О. Левицькій, Анна-Алоиза, княжна Острожская. Київ. Старина, 1883, XI, 329—332; — Dr Antoni J., Niewiasty kresowe (W., 1883): Wstęp і далі біографії згаданої Борзобогатої-Красенської та ин. По правді каже автор про ті часи: „Szano-

Таким робом усе, що ми знаємо про життя Сагайдачного з жінкою, не дає нам ніякого права списану в пісні історію тупити до гетьмана Сагайдачного; уся пісня, на мою думку, говорить зовсім не про його і не про Михайла Дорошенка.

Того самого 1901-го року, якого надруковано розвідку д. Каманіна, проф. В. Перетц оповістив друком новий варіант пісні про Дорошенка й Сагайдачного. Він знайшов його в писаному польським алфавитом рукописови, датованому 1713-м роком, але складеному може й трохи раніш ¹⁾.

Ось її текст:

Hoу na hory żęcү znut,
 da dołom dołom da dolinoiu kozaki idut.
 Meże niemi try Hetmany,
 szto wedut woysko zaporoske dolinami.
 Odyn Hetman Doroszeńko,
 szto wedet woysko zaporyskie choroszenko.
 Drugi Hetman Sachaydacznik,
 szto shubiw trysta kozakow, zły nieobacznik.
 Treci Hetman Drohozdenko,
 szto wedet woysko Moskowskie borozdenko.
 Idut Lachy dorohami:
 zakryczuc, kliknuc wam „Pomay boch“ za horami

waliśmy białogłową o tyłe, o ile nam siłą nie tylko moralną, ale i fizyczną zaimponować mogła. Matrona rezolutna zaznawała więcej miru, łatwo znajdowała stronników, ogół patrzył pobłażliwie na jej wybryki. Młodą jednak dziewczynę tractowano z pewnem lekceważeniem“ i т. д. (Wstęp, 6).

Серед такого громадянства вчинки такі, як пані Сагайдачної-Піончинської не то не були нічим дивним, а хіба могли привабити до неї.

¹⁾ В. Перетцъ. Замятки и матеріали для исторіи пѣсни въ Россіи—у „Извѣстіяхъ Отдѣленія Русскаго языка и словесности Императорской Академіи Наукъ 1901 г.“ Тома VI-го кн. 2. Рукопис належить Императ. Публичн. Біблотекі, з збірки Залуського, у каталозі позначений: „Rudnickiego Domin. wiersze różne, i niektóre pieśni na potu położone“, 56 карток у чвертку довгастого нотного формату. Вірші й пісні українські, записані польським алфавитом, і польські. „Согласно датъ на л. 29“, — каже проф. Перетц — „можно относить составление сборника по времени около 1713 г.“ але пісні записано не однаковим письмом, а найменше чотирма, — через те можно думати, що збірка ця почала складати ся раніше за 1713-й рік.

Pomahaŭ Boch kozaczenkom,
szto b odkryknuli da z samoprałow Laszenkom. (83).

Видимо — це та сама пісня, що й у Максимовича: на це показує метр ¹⁾, деякі рифми і почасти зміст.

Зважаючи на те, що текст цей читається трудніше, ніж текст Максимовича, і що в йому історичні риси менше затерто, я вважаю його за давніший од Максимовичевого і безумовно ближчим до первісного, початкового тексту.

Що ж бачимо в йому про Сагайдачного?

Історії з жінкою нема зовсім, замість чотирьох куплетів, присвячених Сагайдачному в пізнішому варіанті, тут маємо тільки оце:

Drugi Hetman Sachajdacznik,
szto shubi w trysta kozakow, zły nieobacznik.

Перше, що ми тут помічаємо, — те, що „Сагайдачник“ іде вже не позад війська, а посередині, або може й зовсім окремо від двох других гетьманів. Це зовсім руйнує думку д. Каманіна, ніби варіант Максимовича, поставивши Сагайдачного позад війська, тим зазначає історичний факт, що Сагайдачний їхав до Хотина позад свого війська, забарившись в Варшаві.

І варіант проф. Перетца зве „Сагайдачника“ необачником, але з іншої причини: „shubi w trysta kozakow“. З біографії Сагайдачного ми такого факту не знаємо, не знаходимо його і в тому випадкові під час хотинського походу, до якого (випадку) д. Каманін прикладає пісню. Яків Собеський так описує цю подію, мов би Сагайдачний був сам тоді, як зблукав ся, і не видно, щоб там кого небудь під той випадок убито ²⁾, та він назустріч козакам і поїхав не з ко-

¹⁾ У співі мусило бути так:

Гой на горі жєнці жнуть,
Да долом, долом,
[Долом] да долиною
Козаки йдуть.
Меже ними три гетьмани,
Што ведут військо,
[Військо] запорозьке
Долинами.

²⁾ Мемуари, II, 64.

зацьким, а з польським військом ¹⁾), — через те, коли б навіть він і не сам був, як наскочив на турків, — все ж він не міг „згубити триста козаків“, коли цих козаків з їм не було.

Нарешті — треба завважити ще от що. „Гетьман“ називається тут не „Сагайдачним“, а „сагайдачником“. Сагайдачник — то чоловік, що робить сагайдаки, назвище ремесника ²⁾); звичайно, можна так назвати й того, що носить сагайдак. Попереду я навів уривок з передмови Бодяньського до козацького реєстру 1649 р. і звідтіля видно, що прізвище „Сагайдачний“ було поширене серед козацького війська. При такій його популярності, як би герой нашої пісні справді його мав, — було б дивно, як би його перекрутили на „сагайдачник“, а надто коли б цим героєм був такий уславлений чоловік, як гетьман Петро Конашевич Сагайдачний. Більше підстав думати, що це прізвище „сагайдачник“ просто приложили через щось до якогось зовсім иншого чоловіка.

Таким робом усе це, взяте вкупі, впевняє нас, що пісня і в варіанті проф. Перетца не дає ніяких підстав до того, щоб прикласти її до вславленого гетьмана.

Але варіант цей дуже важний однією річчю: третій „гетьман“ називається в їй „Drohozdenko“. Прізвище „Дрогозденко“ для української мови чудне і не зрозуміле, але досить проспівати куплет

Treci Hetman Drohozdenko
szto wedet woysko
[woysko] Moskowskie,
· borozdenko

на відомий голос цієї пісні, щоб зразу ж побачити, що співний ритм зробив „Дрогозденка“ з „Дрозденка“. Таким робом третій гетьман був „Дрозденко“.

В історії відомо це прізвище, маємо навіть двох Дрозденків. Один, брацлавський сотник, грав незначну роль під

¹⁾ „Ходкевичь... отправиль его за Днѣстръ на встрѣчу козакамъ, съ двумя легкими хоругвями въ сопровожденіи Молодецкаго, родственника Любомирскихъ“. Ibid, 60.

²⁾ Див. вірші Климентієві: „О сагайдачникахъ, що сагайдаки (або тежъ по-простій мовячи) луки робять козацкие“. (Основа, 1861, I, 212).

час, як скинуто Брюховецького з гетьманства (1668); те, що ми про його знаємо ¹⁾, не дає змоги прикладати до його нашу пісню. Другий Дрозденко (Дрозд) нам цікавіший.

Це було 1665 р. На лівобічній Україні гетьманував Брюховецький, на правобічній Тетеря, польський прихильник. Народ його не любив, не хотів бути під Польщею і раз-у-раз повставав. Лютий ворог українцям, Чарнецький ходив з польським військом і карав повстанців. Але він умер, і повстання вибухло з більшою силою. Народ збірився ватагами, вибрав собі отаманів, що звалися полковниками, та й бився з поляками. З отаких отаманів був і Дрозденко, брацлавський полковник, що мав тисячі во три війська, досить дикого гультайства, незгіршого за свого полковника, що не тільки воював з поляками, але й грабував своїх. По весні Дрозденко під Брацлавом побив добре Тетерю. Той положив булаву. Тоді повиступали охочі за неї вхопити ся.

Перший, такий самий, як і Дрозденко, був Степан Опара, що звав себе ведмедівським полковником. Злигався з татарами, що були тоді на Україні, оповістив себе гетьманом. Але й Дрозденкови хотіло ся того ж і він виступив ворогом Опари. Та третій кандидат на гетьманство був видніший за їх обох. Це був черкаський полковник і генеральний осавула в Тетері Петро Дорошенко. Кожен з трьох претендентів мав своє військо.

Переважив Дорошенко. Опару скинуто і одвезено до короля в тюрму. Опарине військо прийняло Петра Дорошенка за гетьмана.

Але звичайно — Дрозденко на те не міг пристати: він же сам хотів би бути гетьманом. Що правда, — він досі робив ніби з під руки в лівобічного гетьмана Брюховецького, нахиляючи правобічні городи під царську руку, але тепер не од того був, щоб і самому гетьманувати. І він, як каже літописець, „контрував з Дорошенком“ і навіть „через сердюка едного, на стражи у Дорошенка бывшого, викралъ былъ булаву Дорошенкову“ ²⁾.

1) Величко, II, 163.—Костомаровъ, Руина, 213.

2) Величко, II, 136.

Та на тому не перестало. На Поліссі виступив знову третій претендент: овруцький полковник, як він себе звав, або „гультий нїякійсь“, як зве його Самовидець, — Децик. Він назвав ся гетьманом і „усе Полїся спустошивъ“.

Дорошенко мусив бороти ся і з Дрозденком, і з Дециком. Боротьба була ще гірша тим, що Дрозденкови допомагав, хоч і погачо, гетьман з московського боку. Нарешті Дорошенко таки ваяв Дрозденка в Брацлаві, а потім вигнав Децика на лівий бік Дніпра ¹⁾.

Таким робом прізвища Дрозденка й Дорошенка Петра поєднали ся в нашій історії так, що коли в пісні говорить ся про Дрозденка й Дорошенка разом, то вже цей Дорошенко ледві чи буде хто инший, як гетьман Петро. Тим самим дієть ся й те, що згаданий у пісні „сагайдачник“ нїяким чином не може бути гетьманом Петром Сагайдачним. Але хто ж він був?

Коли датувати описану в пісні подію 1665 роком, то це міг бути третій претендент на гетьманську булаву. Таким третім у цій боротьбі за неї був спершу Степан Опара, а після його — „гультий нїякійсь“, що назвав ся гетьманом і усе „Полїся спустошивъ“, — Децик. У пісні про „сагайдачника“ говорить ся тільки що він „shubiw trysta kozakow“; в історії нам невідомо ні про Опару, ні про Децика такого спеціально зазначеного факту. Але, звісно, документи чи літописи могли й не занотувати тієї подробиці, яка здала ся інтересною авторови пісні, — неможливого в цьому нічого нема. Що ж до самого факту, то і Опара і Децик під час боротьби за гетьманство стільки „губили козаків“, що могли „згубити“ й спеціально триста — при якійсь нагоді.

У пісні про всіх трьох „гетьманів“ говорить ся, що вони ведуть „woysko zarogoskie“. Термін „запорозький“ ужито тут у тому значенні, що і в гетьманському титулі, де писано: „гетманъ войска запорозкого“, то б то слово це значить не те, що військо було спеціально з Запоріжжя, а тільки, що воно було козацьке. Таким робом усі три „геть-

¹⁾ Подробиці всіх цих авантур див.: „Лїтопись Самовидца“ (київ. вид.), 88—90, 264, 265; — Грабянка, 188, 189, 270; — Сборникъ лїтописей, 23, 24; — Величко, II, 89, 135—136; — Jerlicz, II, 106—107; — Костомаровъ, Руина, 76—94, та инш.

мани“ ідуть з козацьким військом — і справді всі три претенденти на гетьманство мали його. Але далі вже говорить ся, що Дрозденко „wedet woysko Moskowskie“. Виходить ніби суперечність. Але це так тільки здаєть ся. Річ в тому, що Дрозденко виступав як московський підданий і підхилив городи під царську руку, — автор пісні мав через те підстави назвати його військо разом і „запорозьким“, і „московським“. Пояснене таким способом, це місце в пісні дає ще новий довід до того, що пісня говорить справді про гетьмана Петра Дорошенка і його боротьбу з двома иншими претендентами.

Є в пісні ще одна подробиця, що трохи показує на той же час. Кінець пісні такий :

Idut Lachy dorohami :
zakryczuc, kliknuc wam „Pomay Boch“ za horami ;
Pomahay Boch kozaczenkom,
sztob odkryknuli da z samopałow Laszenkom.

Доладу не розбереш становища. Видко тільки, що ляхи кудись ідуть і кричать козакам : „помагай Бог!“ Це привітання може мати тут значіння звичайної формули прощання, як от „бувай здоров“, або що, але не справжнього бажання божої помочи од прихильних ляхів ; що між ними й козаками прихильности не було, видно з того, що пісня зараз же бажає, щоб коваки відповіли ляхам кулями в самопалів.

Я вже згадував, що польське військо ходило тоді по Україні, караючи повстанців. Але саме в той-же час король Ян-Казимир засварив ся з коронним маршалом Юрієм Любомирським, дійшло до військової справи, і король звелів польському військови вертати ся з України в Польщу ¹⁾. Таким чином саме в той час, про який говорить, на мою думку, наша пісня, „ляхи“ справді йшли з України і козаки справді могли мати бажання послати їм навадогінці кілька добрих куль з самопалів.

Таким робом варіант проф. Перетца безперечно говорить про гетьмана Петра Дорошенка і брацлавського Дрозденка, а всі инші подробиці, що маємо в пісні, не супере-

¹⁾ Костомаровъ, Руина, 84.

чуть тому, щоб пристосувати її до боротьби трьох претендентів на гетьманство, боротьби, що відбула ся 1665 року і скінчила ся Дорошенковою перевагою.

Нам лишаєть ся ще поглянути на літературну історію нашої пісні.

Найдавніший її варіант маємо в рукопису 1713 року. Форма цього варіанту не є формою українських народніх пісень і більше наближаєть ся до форми писаної поеви¹⁾. Маємо варіант не з народніх уст, а з рукопису, з збірки віршованих річей безперечно писаної, а не устної літератури. Усе це дає нам підстави думати, що початковий текст цього твору склав ся серед письменних людей, а не серед народніх мас. Але 1713 року ці вірші вже положено було на голос, їх уже співано. Ми маємо право сказати це не через те тільки, що збірка, звідки їх знаємо, є збіркою річей, здебільшого положених на ноти, а також і через те, що в тексті стоїть там не „Дровденко“, а „Drohodenko“ — така форма могла появити ся тільки через співання.

Та у всякому разі варіант цей в устах співців до нас не дійшов, до нашого часу дожила ця пісня в иншій редакції — у тій, яку ми знаємо з книги Максимовича.

Що цей варіант був на при кінці XVIII в. популярний — на це ми маємо свідоцтва у Котляревського: пісня про Сагайдачного згадуєть ся вже в першому виданні „Енеїди“ (у III пісні), а що це була саме наша пісня, видно з двох пізніших згадок Котляревського у IV та VI піснях поеми²⁾. Одначе згадки Котляревського не дають нам мате-

¹⁾ Уже як ця статя друкувала ся, автор одібрав од відомого знавця віршу академіка Ф. Є. Корша листа, в якому високоповажаний академік теж цілком висловлюєть ся за те, що в ґрунті віршової форми нашої пісні положено польський вірш, трохи змінений під пером українського автора. Складаю на цьому місці мою найщирішу подяку Ф. Є. Коршеви за його цінні уваги про цю справу.

²⁾ Описуючи троянські співи, Котляревський каже :

Да сидя люлечки курили
І курникали пісеньки :
Козацькі гарні запорожські,
А які знали, то й московські

ріялу, щоб одповісти на питання: де саме була популярна ця пісня, — чи серед української інтелігенції, чи серед народу. Того-ж року, що й збірка Максимовича з нашою піснею (1827), І. Кулжинський видав свою „Малоросійську деревню“ і там розкажує, що він не міг досягти того, щоб йому заспівали на селі пісню про Сагайдачного ¹⁾).

Коли ми поглянемо на відомі нам варіанти Максимовичевої пісні, то побачимо, що всіх їх три: два у Чубинського ²⁾ та один у Головацького.

Під першим варіантом Чубинського зазначено: „Изъ Рук. сборн. П. А. Кулиша“. Чи записав цю пісню Куліш з народніх уст, чи просто виписав до свого зшитку звідкільсь — невідомо. У першому томі „Трудовъ“ Чубинського надруковано ще матеріали з тієї ж рукописної збірки Куліша — все це речі зовсім не народні, вірші релігійного змісту ³⁾. Може бути, що й пісня про Дорошенка та Сагайдачного не єсть записом з народніх уст. До того ж Кулішів варіант є властиво те самісіньке, що й варіант Максимовича — перемінено тільки три слова ⁴⁾. Другий варіант Чубинського підписано: „Новицкій“. У передмові до I тому

Вигадували бріденьки.

Про Сагайдачного співали...

(Див. видання 1798 р., част. III, стор. 4, строфи 2—3).

В иншому місці:

Цекул Пренестський коваленко

В Латію з віськом так же пхавсь;

Так Сагайдачний з Дорошенком

Козацьким віськом величавсь.

(Видання 1809 р., част. IV, стор. 43).

Нарешті в VI частині, строфа 4:

Ось як богинь я укараю:

Пешлю вас в Запорожську Січ;

Там ваших каверз не вважають,

Жінок там на тютюн міняють,

Вдень п'яні сплять, а крадуть вніч.

¹⁾ Що правда — він прохав про це дівчат, і вони вимовлялись ніби тим, що це не дівочка пісня. (Див. „Малорос. деревня“, 121—122). Але ж відомо, що дівчата співають і не самих дівочьких пісень.

²⁾ Труды, V, 958—959, № 45.

³⁾ Див. стор. 163—166, 172, 176—181.

⁴⁾ У рядку 7-му замість „Веде“ стоїть „Військо“, у 19-му замість „мою“ — „тютюн“, у 27-му зам. „потягнем“ — „закурим“.

„Трудовъ“ читаємо про І. Новицького: „имъ-же сообщено въ распоряженіе экспедиціи болѣе 5,000 пѣсенъ (считая въ томъ числѣ и варіянты), собранныхъ имъ и доставленныхъ ему разными лицами“¹⁾. Знову пїлком невідомо ні хто, ні від кого записав варіант. А тим часом текст його — знов таки це текст Максимовича з двома маленькими відмінами, тільки що спереду притулено до його зовсім механічно новий початок²⁾.

Усе це примушує думати, що обидва варіанти Чубинського просто йдуть од друкованого Максимовичевого тексту: у Куліша цей текст трохи поправлений, у Новицького — попсований.

Найдалі від Максимовича стоїть варіант Головацького. Ось він:

Ой на горі женці жнуть,
А по під горою, по під зеленою
Козаки йдуть.

Поперед пан Хоронжий ідет,
Чорним кониченьком, чорним вороненьким,
Сильной, дужой.

По середині Кисильо пан ідет,
Чорним кониченьком, чорним вороненьким,
Сильной, дужой.

А на заді Сагайдачний ідет,
Що проміняв жонку за тютюн за люльку,
Злий, небачний.

¹⁾ Чубинській, Труды, I, Предисл., XV.

²⁾ Рядок 3-й так: „Та по-під крутою“, ряс. 9-й зам. „По середині“ — „А за ним іде“. Початок же притулено такий:

Ой по горі та дубина,
А в долині та ліщина,
Ой там моя мила конопельки брала,
Заблудила.
Ой на горі да женці жнуть,
А в долині косарі жнуть,
А по-під горою і т. д.

Далі все так, як у Максимовича, окріче згаданого. Не трудно побачити, що додані рядки (всі їх тут підкреслено) зовсім механічно прицеплені з початку пісні, змістом до неї не туляють ся, ламають, калічуть її форму і дають такі недобрі вислови, як „косарі жнуть“.

„Ах верни ся, Сагайдачний,
Ах, верни ся, злий, небачний,
Возьми собі жонку, верни мені люльку,
Нездобачний“.

„Мені твоя жонка не ладит ся
Козак у дорозі,
При дорозі люлька
Знадобит ся.

Як хто в лісі обізвет ся,
Я викрешу вогню,
Люльку закурю,
Не журю ся“¹⁾.

Варіант дуже попсований і що до змісту, і що до форми віршової, і що до мови: покалічено слова (небачний, нездобачний), двом прикметникам надано московську форму (сильной, дужой), утулено двічі „ах“, чуже українській народній поезії. Усе це вкупі показує, що пісню взято не з народніх уст, а виписано з якого рукопису або принаймні перенято від письменного чоловіка. Відомо ж, що в Головацького багато є взятого з рукописів або від письменних людей, — мабуть і цей варіант саме такої породи.

До цього всього треба додати, що й Максимович, перший друкуючи цю пісню, нічого не каже про те, звідки він її взяв.

Таким робом, поки що не маємо доводів того, що пісня ця поширена була серед народніх мас, хоч її маршовий ритм натякає, що вона могла вживати ся серед козацтва.

Я вже казав, що ми не маємо ні одного варіанту тексту того типу, що знайшов у рукопису проф. Перетц. Варіант же Максимовича дуже відрізняєть ся від рукописного тим, що він викидає зовсім другу половину пісні, викидає Дрозденка, з сагайдачника робить Сагайдачного і замісто згадки про триста згублених козаків становить гумористичну історію з проміняною жінкою.

Історію цю причеплено до пісні зовсім механічно і з її змістом власне нічим не звязано. Епізод цей так дуже ви-

¹⁾ Головацькій, Народныя пѣсни галицкой и угорской Руси, I, 26, № 21.

ростає, що бере чотири куплети з семи і заслоняє собою все инше в пісні. Таким робом пісня втрачає ту єдність героя і акції, які такі характерні для народньої пісні.

Змістом своїм історія з проміняною жінкою нагадує нам усякі мандровані сюжети, що раз-у-раз вештають ся з писаної літератури до устної народньої і навпаки, хоч ми й не можемо показати паралелів до цієї теми ¹⁾. Тонем своїм ця історія найбільше підходить до наших старих гумористичних віршів, витвору бурсацько-бакалярської музи, що так добре вміла виставляти в гумористичному вбранні найповажніші особи й події. Може бути, що й склав ся цей епізод саме в тих гуртах, де komponували ся ті вірші. Якого Сагайдачного розумів тут автор чи автори епізоду, — трудно сказати. Може бути, що кружляв у нас тоді анекдот про якогось иншого Сагайдачного, що міняв ніби то жінку, може автор епізоду розумів і гетьмана Петра Конашевича. Як що цей варіант пісні виробляв ся десь у XVIII-му віці ²⁾, коли жива пам'ять про гетьманів Сагайдачного й Дорошенка вже зникла, — дуже легко могло стати ся, що якийсь вихованець мандрованої бакалярської музи, доточуючи до пісні сміховину про проміяну жінку, думав, що мова тут про гетьмана Конашевича ³⁾. Та як би там не було, у всякому разі в епізоді цьому нема нічого історичного і до

¹⁾ Коли не рахувати таких далеких, як історія з проданою жінкою в казках на тему: краще біду зазнати замолоду, ніж на старість (літературу теми див. у моєму „Отзывъ о сочиненіи А. Н. Малинки: „Сборникъ матеріаловъ по малорусскому фольклору“... Отд. оттискъ изъ „Отчета о первомъ присужденіи премій им. Н. В. Гоголя“ Академіи Наук, стор. 40) або історія з „Тисяча й однієї ночі“ про Алі-Нур ед-Діна і прекрасну Маріям (див. німецьке видання М. Генлінга, т. XV, стор. 5 і далі).

²⁾ Рукописний варіант 1713 р. кострубатий і важкий формою, варіант типу Максимовича вже легенький і вишліхтуваний, — значить він пізніший результат пробування пісні проміж людьми.

³⁾ По всіх літературах можно знайти багато прикладів того, як письменники, беручи теми з минулого життя, зводили докупі людей, що жили зовсім не в один час. Щоб не zostавати ся без прикладу з українського письменства, нагадаю, як Костомаров у своєму „Саві Чалому“ заставляє цього гайдамаку XVIII в. розмовляти з Острианицею, що жив у XVII в. „Въ февралѣ 1838 г.“ — каже Костомаров у своїй автобіографіі, — „я... въ теченіе трехъ недѣль сотворилъ „Саву Ча-

справжнього гетьмана Сагайдачного він так саме притуляєть ся, як і до кожного иншого.

Зводючи докупи все сказане, можно про нашу пісню думати так :

Форма її показує, що складено пісню не серед народніх мас, а вийшла вона з під пера письменного чоловіка. Чи вона з гурту ціх письменних людей перешла потім до широкого вживання народнього, — ми не знаємо. Одначе все ж вона припала до вподоби досить великому колови людей, співала ся серед його довго і дожила до нашого часу. Найближчим до початкової редакції її треба вважати текст во згаданого рукопису 1718-го року. Він показує, що пісня ця говорить про гетьмана Петра Дорошенка і його конкурента в справі добування гетьманства — Дровденка, то б то — про події 1665 р. Треба думати, що й складено цю віршу-пісню десь скоро після ціх подій, коли ще всі їх памятали. Мабуть уже геть піваїше, десь у XVIII в., як події ці затерли ся в живій памяті людській і ймення та натяки первісної редакції перестали вже бути зрозумілими співцям, — одпала друга половина пісні і замість неї притулив ся гумористичний епізод про якогось Сагайдачного, що проміняв жінку. Епізод цей одначе нічим не стосуєть ся до вславленого гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного.

1907.

лого“, взявши содержание изъ известной народной пѣсни, но сдѣлалъ большую историческую ошибку, произвольно отнесши событие, воспѣваемое въ этой пѣснѣ, къ первой половинѣ XVII в.“ (Литературное наслѣдіе, 31). І в наш час відомий драматург Карпенко-Карий історію з Бондарівною і паном Каньовським перекинув з XVIII в. аж на початок повстання Богдана Хмельницького.

Нові матеріали до біографії Костомарова.

Написав Олександр Грушевський.

В петербурзькій місячнику „Былое“ в книжці за серпень надруковано нові матеріали під заголовком: „Признання Н. И. Костомарова въ III Отдѣленіи“¹⁾. Матеріали ці мають певне значіння не тільки для біографії самого Костомарова, але й для загальної характеристики течій і напрямів тодішньої київської української інтелігенції Правда, треба признатись, що саме походження отсих матеріалів кидає на їх певну тінь підозрінь: досить тільки згадати, в яких умовах написана ся відповідь Костомарова і яким важким тягаром впало несподіване нещасте на плечі молодого вченого. Се відбило ся на тоні цієї відповіді. Розбираючи її критично, легко зазначити певну тенденцію доказати, що ніякого товариства чи гуртка не було в дійсности, а коли і зявляла ся про се гадка, то лише у одного Гулака, та й остільки не глибока і поверхова, що про неї нема чого багато говорити. Ся тенденція, дійсно, дає себе відчувати в відповіді Костомарова, але по за тим лишаєть ся певне число фактичних вказівок, які, доповнюючи наші відомости про культурні течії того часу, кидають сьвітло на певні сторони тодішнього життя.

¹⁾ В тій же часописи надруковано в 1906 р. під заголовком „Изъ исторіи общества св. Кирилла и Меѳодія“ також дуже цікаві матеріали (№ 2, сс. 65 — 67).

З отсих фактичних вказівок я виберу на сей раз ті, що кидають світло на славянські інтереси українського суспільства; тому сю зачепали поверхово чи більш глибоко і ранійше деякі вчені, але звичайно в певнім звязку з подібними течіями в російським суспільстві і через те місцеві спеціально-українські прикмети втрачували своє значінне, відходили на другий плян. А між тим сї місцеві спеціально-українські прикмети мають велике значінне в вясненню походження українського славянофільства.

Між членами Кирило-Методіївського гуртка діяльно і самостійно займали ся науковими питаннями в сфери славістики два: Гулак ¹⁾ та Костомаров, перший з Дерпта, другий — з Харкова, з двух цілком відмінних кутків, відмінних осередків культурного і наукового життя. Серед яких умов виникли у Гулака симпатії до славянства — ми властиво не знаємо. Не знаємо також, чому приписати інтерес Гулака до славістики, чи впливу певної людини, чи самостійному ознайомленню з науковою літературою славістики. В Києві Гулак займав ся науковими розвідками в сфері славістики і результатом сих його самостійних занять явила ся наукова праця — „Юридическій бытъ Поморскихъ Славянъ“; задумана ся праця досить широко і в тодішній молодій ще та небогатій славістиці вона була б гарним придбаннем. Була б — але книжка, цілком приготована до друку, не була видана через нещасте 1847 р.

Вільше ми знаємо про розвиток славянофільства у Костомарова. Сей молодий вчений на пять років старший Гулака, перейшов в Київ з цілком вже виробленим науковим світоглядом, ясними науковими завданнями і ясними симпатіями до певних тем з минулого життя рідного краю. І славянські симпатії приніс Костомаров вже виробленими і готовими до Києва з Харькова.

Для вироблення українського славянофільства Харків мав деякі спеціально-вигідні умови. Перший університет в південній Росії, де було досить виходців — славян, він мав числити на певний контингент місцевих студентів-славян, а може бути і на певне число студентів-славян

¹⁾ Новійша біографія Гулака написана Семеновським — в виданню „Галлерей Шлиссельбургскихъ узниковъ“ I (1907 р.).

закордонних. На се було звернено увагу при самім закладанню харківського університета, хоч і не вповні було переведено в життя. Але все ж таки — навколо було багато ще відгомінів славянського життя і побуту, в сих славянських оселях в Слобожанщині та Новоросії заховали ся ще і останки рідної славянської мови, пісні та звичаїв, і місцевому збирачу-етнографу між українським матеріалом попадали ся під руку і відгомінні сербської пісні і натяки на спеціальні прикмети південно-славянського життя.

Легко зрозуміти, що серед таких обставин в місцевій українській інтелігенції швидко, ніж де инде, мусили прокинутись певні славянські симпатії. Збуджуєть ся і росте цікавість до минулих часів славянського життя, до сегочасного славянського побуту, до славянських літератур. Корсун згадував, як вони колись з Костомаровим зачитували ся кримськими сонетами Міцкевича і як Костомаров навіть переписав їх у свій зшиток; Костомаров дещо і перекладав з польського віршами. Вільш уваги звертала на себе чеська література в звязку з тим зрістом самосвідомости національної, який проявив ся у чехів в початку XIX в. З Краледворського рукопису уривки перекладають віршами Костомаров і Метлинський, а Срезневський — ще поки славіст-аматор, не фахівець — починає науково студіювати і перекладати сей твір. З Коляра і Челяковського також перекладають Метлинський і Корсун; останній з дуже цікавими примітками, де висловлює свої погляди на славянське єднання.

Се перша стадія українського славянофільства: цікавість до історії, етнографії та сегочасних літератур славянських, студіювання та переклади. Мало людей перейшло від того до самостійної наукової праці в сфері славістики, але і таке славянофільство кладе певну ознаку на харківський гурток українських письменників молодшої генерації.

Характерним та цікавим доповненням сих безпосередніх симпатій до славянства зявляєть ся ідея славянського споріднення. Ціле славянське плем'я звязане між собою братерськими звязками, походить з одного спільного кореня і в своїм сегочаснім побуті має дуже багато спільного. Де хто звязує з сим також і дуже різке підкреслення цієї братерської спільности та єднання поруч з піднесенням

основної різниці між своїм славянським та чужим не-славянським, германським. І відгомін таких поглядів на славянське братерство і славянське спорідненне ми знов знаходимо у харківських письменників українців — в віршах Метлинського, в примітках Корсуна до перекладів з чеського, в етнографічних паралелях Срезневського — в його збірничку „Словацкія пѣсни“. Всюди дає себе відчувати ясне розумінне ідеї славянського споріднення, славянського братерства, хоч і без відтінку ворожнечи до не-славянського, чужого, германського або що.

Таким чином і безпосередні симпатії в відносинах до славянства і цікавість до славянських літератур і певне заінтересованне сучасним славянським побутом — ми все се знаходимо у українських письменників харківського гуртка. Лишаєть ся ще звернути увагу на оден відтінок, який так яскраво дає себе почувати в славянофільським напрямку російської суспільности. Я назвав би се політичним славянофільством. Справа в тім, що національна культура славянських племен Балканського півострова розвивала ся в тісній стичности з візантійською культурою, в сфері її впливів. Уділяючи сербам і болгарам свої культурні здобутки, візантійські „ромей“ ніколи не забували зайвий раз підкреслити свою культурну виспність та дорікнути славянам за їх некультурність та неосвіченість: робили се і візантійські патріархи і візантійські імператори і різні вищі і низші урядники. Розумієть ся, се обурювало та ображало славян і через те виробляєть ся і яркою надією стає мати нарешті власну славянську державу, власного славянського царя і власного славянського патріарха. В часи розцвіту ся надія стає більш близькою до осягнення і здійснення, в часи занепаду та безсилля — більш далекою мрією, але вона завше живе, живе глибоко в серці. Майже в переддень Косова, під час розцвіту — в пануванне Іоанна-Александра Болгарського і Стефана Душана Сербського — ми бачимо мов останнє *fortissimo* сїєї славянської надії, остільки близької до здійснення, що сї володарі славянські приймають візантійські титули, заявляють про повну незалежність і сподівають ся повного забезпечення своєї влади. Як відомо, славянам не довело ся скласти власних держав і сї надії, як здавало ся, остільки близькі до здійснення — переходять в будучність,

то більш близьку, то потім — більш далеку. Треба було чекати помічника, що виведе славянські племена з сумного стану занепаду і дасть їм можливість утворити власні славянські держави, власні славянські культури. Як до інших народів приходять черга боротьби з турками, на сі народи звертають ся і надії славянської людности Балканського півострова: була се угорська держава, польська і нарешті — московська. Від них сподівають ся певної помочи, щоб вигнати турків, реставрувати старі славянські держави і знов почати самостійну культурну та державну працю. І чим гірше жило ся тепер, тим більш яскраві і ясні надії покладали ся на будучність. Останнею в сій черві держав була московська, до неї відносили давні пророцтва про північний нарід, про ξάνθον γένος — русий рід, з якого зробили потім руський рід, від неї чекали помочи, щоб почати знов самостійне культурне і державне життя.

Але коли сі славянські надії мали на увазі лише поміч далекої північної держави, щоб знов закласти огнище самостійного культурного життя, там, на півночі розуміли се цілком инакше. Замість далекого, яскравого, напів легендарного, напів ідеального царства розуміли се як просте, негайне прилученне славянства до московської держави або до петербурзької імперії, в їх спеціальними умовами державного і політичного життя. Надія і мрія ставала реальністю, але багато при тім втрачувала. Досить релефно висловив сі гадки московського славянофільства Вадим Пассек, коли на відїзді Срезневського в велику славянську подорож, згадав про будучий розцвіт славянського життя, коли „все, вь чемъ сохранилась капля славянской крови, „все будетъ чувствовать однимъ чувствомъ, думать одну „думу, идти всей массой и силой къ одной цѣли, руководимой однимъ Русскимъ царемъ“.

Ми бачили, таким чином, три головні моменти в розвітку славянофільства: первістний науковий і літературний інтерес; далі — розцвіт ідеї славянського єднання та братерства; нарешті політичні тенденції московського славянофільства. Коли для перших двох моментів ми маємо певні паралелі в діяльності і поглядах українських письменників, то для політичного славянофільства, як його розуміли на півночі, ми не заходимо на півдні ніякихъ симпатій, або співчуття. Замість прилу-

чення славянства до існуючої вже петербурзької імперії, ми знаходимо у членів Кирило-Методіївського гуртка цілком инше розумінне будучого стану славянських племен. Кожний славянський нарід має становити зовсім самостійну автономну одиницю з самостійною національною культурою. Приймаючи, що „духовное и политическое соединеніе славянъ есть истинное ихъ назначеніе, къ которому они должны стремиться“, сі українські славянофіли Кирило-Мет. гуртка зараз же підкреслюють, що „вступающія въ союзъ отдѣльныя племена являються равными членами съ сохраненіемъ своей самостоятельности... такъ чтобы каждый народъ составлялъ особую Рѣчь-Посполитую и управлялся не слитно съ другими, такъ чтобы каждый народъ имѣлъ свой языкъ, свою литературу, свое общественное устройство“... Тут, в сій програмі (вона дійшла до нас в російській редакції) ще не вимовлено голосно назви тієї форми державного ладу, при якій 8—9 автономних славянських одиниць могли б жити разом, поруч себе, не втручаючись в чуже житте та не гальмуючи чужого розвітку; се слово було вимовлено потім — федерація. Легко бачити, яка велика різниця між політичними мріями сих українських славянофілів Кирило-Мет. гуртка і більш реальними поглядами московських славянофілів політичного напрямку.

Далі, політичне московське славянофільство вважало можливим прилученне славянства до російської імперії в її теперішнім стані, з її спеціальними прикметами державного і культурного життя. В програмі Кирило-Мет. гуртка знов ясно і виразно піднесена негайна потреба основних реформ, щоб суспільне житте будучої славянської федерації засновалося на принципі — „всеобщее равенство и свобода и никакія различія сословій“ — висловлючись словами програми. Таким чином се було різким осудом тодішньому суспільному ладу, з кріпостним правом передовсім. Більш загальні уваги про віру Христову, яка має бути „основаніемъ законодательства и общественнаго порядка“ або що „правленіе, законодательство, право собственности и правосвѣщеніе у всѣхъ славянъ должно основываться на святой религіи Господа нашего Іисуса Христа“ — сі загальні уваги про далекий моральний ідеал не можуть заслонювати для нас сей реальний засуд темним сторонам тодішнього

суспільного російського ладу. Не всі однаково почували гостре обурення супротив кріпостного права наприклад; була ся різниця також і між членами Кирило-Мет. гуртка. Цікаво зауважити, що на допиті питали Гулака про оден уривок з його праці про поморських славянъ, де підкреслено було важке становище невільників славян та великі розміри ганебного торгу невільниками; слідчі допитували ся у нього: „почему вы... старались показать положение „рабовъ въ древней Россіи въ самомъ ужасномъ видѣ?“ Але все ж таки Костомаров і Гулак були синами дідичів, Куліш був з заможної козацької родини, і всю гостросту безпосереднього обурення супротив кріпацтва висловив в сім гуртку — великий поет України, сам селянин з походження.

Сі дві головні прикмети — фєдеративний устрій та представлення про негайну потребу основних реформ — різко відрізняють українських славянофілів Кирило-Мет. гуртка від московських славянофілів. Для більш повного вияснення умов, серед яких склало ся се українське славянофілство, треба звернути увагу на слідуєчі факти.

Властиво ми дуже небогато маємо з автентичних паперів Кирило-Мет. гуртка, з листування членів, з програм та статутів. Того, що прибуло останніми часами, не дуже багато, хоч в дечим се і поповнює наші відомости. Що не раз кидало ся в вічі при читанню та студіюванню програм Кирило-Мет. гуртка — се велика близькість його творців до ідей та образів святого Письма. І не тільки сі постійні заяви, що євангельські норми мають лягти въ основу всього будучого життя славянського союзу, що кожний славянин повинен „свои дѣйствія соображать съ євангельскими правилами любви, кротости и терпѣнія“, що все, що не згожуєть ся з євангельскою етікою — має вважатись іморальним чи „безбожним“; близькість до Святого Письма дає себе почувати в образах і виразах, узятих з сього багатого джерела; дає себе почувати і в офіціальних — так сказати — паперах і в приватнім листуванні членів між собою. І коли читаєш, як, наприклад, ціле славянство має „вмѣстѣ братскою семьею принять живое участіе въ движущейся сферѣ образованности челоуѣчества, дабы явиться предъ „судією съ незарытымъ въ землю талантомъ“ — мимоволі згадуєш тон, вирази і образи творів і памфлетів містичної

і п'єтистичної течії в життю російського суспільства з початку XIX в. Вплив цієї літератури відбив ся і своїми улюбленими ідеями і своїм звичайним тоном і виразами на писаннях і листах творців Кирило-Мет. гуртка.

Остання моя увага — се містичне значіння, яке надаєть ся в сих надіях і мріях — культурному осередку українського народу — Київу. Ось цікавий уступ — „когда всё „славянскіе народы воспрянутъ отъ дремоты своей, прекратятъ пагубныя раздѣленія, угаснетъ всякая семейная „ненависть, сильныя обнимутъ слабыхъ, свободныя, благо- „родныя, согрѣтыя любовію ко Христу, единому царю и учи- „телю, соберутся славяне съ береговъ Волги, Дуная, Вислы, „Ильменя, съ морей Адриатическаго и Камчатскаго, въ Ки- „евъ, градъ великій, столицу славянскаго племени, воспо- „ютъ гимнъ Богу на всѣхъ языкахъ своихъ и представите- „ли всѣхъ племенъ, воскресшихъ изъ настоящаго униженія, „освобожденныхъ отъ чуждыхъ цѣпей, воссядутъ на горахъ „сихъ, загремить вѣчевой колоколь у св. Софіи... Вотъ „судьба нашего племени, его будущая исторія, связанная „тѣсно съ Киевомъ, и оттого-то твою душу наполняетъ чув- „ство таинственно-святое и вмѣстѣ съ тѣмъ сладостное, „какъ надежда, и вмѣстѣ томительное, какъ долгое ожида- „ніе. Вѣрь мнѣ, это будетъ, будетъ, будетъ! Ты странникъ „въ Киѣвѣ и предчувствуешь будущее возрожденіе внуковъ „своихъ — крови своей, и всякій славянинъ, кто ни при- „будетъ въ Киѣвъ, тоже чувствуетъ: ибо здѣсь поднимается „завѣса тайны и явится неизвѣстное“ ¹⁾).

Київ, дійсно, дуже багато бачив і пережив на своїм віку: про се нераз згадували українські письменники; Метлинський каже з сумними спогадами —

у Київі всьому, всьому зачало:
та і старий, старий же він козак!

Бажаючи дати в віршах короткий огляд головних моментів історії українського народу, Костомаров починає в часів розцвіту Київа, далеких та яскравих —

¹⁾ Былое, 1907, VIII. с. 200—201.

було колись — між всіма городами
старий наш город Київ чекуривсь...

Він мав певні моменти занепаду і яскравого розцвіту, але завсіди був осередком культурного українського життя. Він захоплював своєю старовиною та згадками про далеке минуле, зачаровував відгомінами минулого життя. Ось, наприклад, Максимович — ботанік-фаховець, хоч з міцними й глибокими симпатіями до літератури: він переходить до Києва, але завсіди згадує Москву; він почуває себе поки що в Києві чужинцем, але його зараз захоплює старовина цього багатотисячного міста, спомини далеких часів, відгомін минулого життя: і давні київські видання, що нагадують культурне життя цього історичного міста, знахідки з князівських часів, останки давньої будівлі, нарешті — самі околиці Києва — „и зеленѣють по горамъ, еще въ полной силѣ, „огромные многотысячные дубы... безотвѣтные они свидѣтели о „долгой жизни монастыря; но подъ ихъ сѣнью, подъ шумомъ ихъ листьевъ живѣе воображается почти забытая старина этого достопамятнаго мѣста“... Так захоплював Київ своєю старовиною, своїми спогадами і відгомінами булого ¹⁾.

Для інших, чужих, далеких свідків місцевого українського життя в Києві звязувала ся спеціальна місія для славянського життя. Хомяков писав, що „Кієвъ можетъ „дѣйствовать въ многихъ отношеніяхъ сильнѣе Петербурга и Москвы. Онъ городъ пограничный между двумя стихіями, двумя просвѣщеніями“. Тютчев казав, що велике славянське непорозуміння між Росією і Польщею має бути порішене

не въ Петербургѣ и въ Москвѣ,
а въ Кієвѣ и Царѣградѣ,

і інші також підносили се всеславянське значіння Києва ²⁾.

І знов у українських славянофілів Кирило-Мет. гуртка, де так багато переплітало ся різних течій та напрямів, де сполучали ся разом погляди і напрямки — політичні, національні, нарешті релігійно-містичні, де все се разом кляло ся в основу вироблення нових ідеалів, — ми зустрічаємо ся з

¹⁾ Див в моїй статі „М. А. Максимовичъ“ с. 25—26.

²⁾ Напр., у Пипіна — „Исторія р. этнографія“, III, с. 258.

характеристичним поглядом на Київ. Осередок минулого життя українського народу, для одних; культурний центр нового українського відродження для інших; всеславянське місто в спеціальній місії для будучого — для третіх, Київ — став в мріях українських славянофілів Кирило-Метод. гуртка ніби столицею та осередком будучого славянського союзу в ті далекі будучі часи, коли неясний ідеал стане дійсністю і нове життя буде засноване виключно на принципах щирого братерського єднання і любови.

Причинки до української діалектології.

Написав Є. Тимченко.

І. Властивости говірки м. Борзни.

Борзна, повітове місто Чернігівської губ., стоїть в куті, що творять залізниця Лівано-Роменська та Києво-Воронізька, перехрещуючись у Бахмачі; від першої 12 верстов, від другої — 15. Бувши далеко від торговельних шляхів і майже не маючи промисловости, Борзна показує ся затишним провінціальним містечком на 12 тисяч людности. Мешканці здебільшого козаки й поспільство, трохи купецтва, урядників та кілька дідичів.

Мова борзенських тубільців своїми властивостями належить до так званого північно-українського, чи поліського діалекту, але має ся під дужим впливом південно-українського, чи, як звуть його в Борзні, степового. Вплив цей дасть ся пояснити з одного боку тим, що Борзна стоїть майже на крисах тих двох діалектів, з другого тим, що саме під Борзною (напр. передмістя Кіношівка чи Куношівка) є пересельці з Полтавщини (колишні крєпаки), потім того частина міської людности (козацтво, купецтво, міщанство і дрібні в'рядники) говорить „степовою“ мовою; опріч того певний вплив на

місцьову говірку має українська пісня, що в своїх словах дуже мало відбиває властивости борзенської мови.

Говірку записано від 13-літньої неписьменної дівчини і перевірено мовою кількох неписьмених дорослих селян.

І. Голосівки:

А первісне і а з њ в сполученнях *г'нь к'нь х'нь-жа, ча, ша* брениць, як а:

ба'ба, ша'пка, щавель, жа'ба, лежа'ть, крича'ть, час і т. д., але шевлія, (давн. в. н. *salveis*, з лат. *salvia*).

Ст.-сл. **Ѧ** звичайно відповідає звук я (ја), а після ж, ч, ш в коренях слів а:

свья'то, на в'язях, дѣв'ять, хѣд'ять, рѣб'лять, щя'сьце, поча'в, часьць, але в 3 особі мн. часівників, а також в суф. речівників сер. роду (**Ѧ-Т**) чути я: лежа'ть, бежа'ть, мовча'ть, трещ'ять; курч'я', лош'я', але глед'ять. Я первісне (**Ѩ**) брениць звичайно, як я (ја), напр. я'блуко, я'года, але загально-українське ненаголошене я (з **Ѩ** і **Ѧ**) незалежно від його походження на початку слів і після голосівки в середині брениць як е (je):

скѣ, єйцѣ, поѣс, заѣць¹⁾, також заховує ся Ѧвдѣха (Евдохѣ півд. укр. Явдохѣ).

Давньому е, як наголошеному, так і ненаголошеному в відкритих складах відповідає тверде, досить виразне е:

менѣ, мені', ре'шето, чечевіця, две'ри настєжи, зрідка в наслідок гармонійної асиміляції чути, замість е — а, напр. Гарасѣм.

¹⁾ Форма *заѣць* загально українська і певно утворилась аналогічно до слів ва -єць, як це й видно по скісних відмінках: *зайця, зайцю* і т. д.

В закритих складах давньому *є* відповідає *і* (*і*), а після шиплячих діфтонг *иє* :

зїлле, пї'рје, пїр, сїм, вїєсїм, корї'нне ши'єсьць.

В окремих словах помітно такі відміни давнього *є* :

є = а : часнік, рамінь.

є = і : пїрб, пї'ра.

є = о після *ж, ч, ш, щ* : жо'рна, чоловік, ночовать, пшонб, шокá, але шестї.

є = у ма'чуха (через поср. ф. ма'чоха).

Увага. На місці ст. сл. *льнх, слеза-льон, сльозá.*

Давнє сполучення *и-є* відбиває ся в постаті *є* с подвоїнням попередньої шелестівки (але не групи шелестівок), опріч губних і *р* :

зї'лле, корін'є, пїр'є, здоро'в'є ; щась'є.

На місці давн. *ѣ* в складах ненаголошених, по губних і плавних, чути *є*, а в складах наголошених і в інших випадках *і* (*і*), а в кінцівках ном.-акуз. речівників, як діфтонг *іє* :

ведрб, хлевї, хлебї, ленї'ви, летáють, трещáть, седїти, седуха, але ві'дра. хлáв, хрїн (г. хрїну), хлэб, дї'рка, Чернї'го'в, Нї'жен ; сїдб, цїна, відсї'ль, також в часівн. недокон. : стрїбáть, заплїтáть, і в слові мїрбшник ; гбсьцїє, кбсьцїє, комарї'є.

Первісні *и* і *ы* злились в звуці середньому між укр. *и* і *є*, при тому залежно від інтонації, то виразнійше чути *є*, то глухіше, ближче до *и*, в ном. одн. прикметників чути майже *и*, але у множ. майже *є*, умовно можна виразити цей звук на взір *и'* :

ши'я, святи' (святї), дббри', худи', три', три'цять, три'чі, крапи'ва, до осени', до матєри', козаки', жи'то, дм'ти'на, болять грўди', седи'ть, зди'ра'ть, уми'ра'ть, ри'би', зи'ма, спи', спи'мб ; ни'хтб, ви'йшла, ви'йде, але пїсьмб.

Первісне *o* бренть в відкритих складах, як *o*, рідко *a* (в переднаголошених складах), напр. крап'я^ева; часом під впливом гармонійної асиміляції чути на місці *o* — *a* або *y*:

багати, халява, га'раче. Супрун, зузуля, але купова́ть.

В складах закритих наголошених *o* бренть здебільша, як діфтонг *іе*; в ненеголошених, як закрите, близьке до *y*, *o* (*o'*):

двіер, дріет, сіек, зіерки^е, віез, віел, ніес, нісч, ріест, піест, тіек, хвіест, настійельник, ріезка, ріег, хвіертка, міест, біеб, скріезь, гіельки^е, хвостіев, доріег, відтіель, теж жіенка [з *o* секундарного (з *e*) але жо'но́к], Черніго'в. Але після *г*, *к* чути майже *і*: гість, кінь, кістка, гіркі, відкі'ль, теж в назвуку ікна, ікон (вікна) в-ідтіель.

Окрім того спостережено в окремих випадках:

o=*и*: ти'льки, сти'льки.

o=*o*: кроль, ятро'вка, пойдю, але піеде (з пісйде).

o=*y*: пуд, прббу.

Первісне *y* і *y* з *Ѣ* не переходить в *і*: гурок (ст. сл. оґурць, п. укр. огіро́к), мабу́ть, каламу'тни, шку'ра.

Увага. Ст. сл. *вкн-укк* відповідає ону́к, жін. ону́ка.

II. Шелестівки:

1. Губні *б*, *в*, *м*, *п* завжди тверді, напр.: ті'міе, дів'ять, черв'як, але в слові *святи' в* майже.

2. На місці первісного грубого *л* завжди чути тільки середнє *l*: хлопці, засті'лять, лазить, але перед суф.-*к*-майже *ль*: галька і (мення) Галька, жалько.

3. *Р* бренть здебільша твердо: цар, царá, бу́ра, говору́, зора, вечера́ть, вечера, але ряма, бур'як, пор'ядок, ряби.

4. Замість первісного *з* чути *дз* в слові дзвіен, дзвоніця.

5. Група *сьть* чути, як *сьць*: *гісьць*, *кісьць*, *масць*, *сьцін*.

6. Група *ть-сь* бренть, як *цьць*: *берецьця*, *несецьця*, *спитаецьця*.

7. Замість первісного *ј* після *м* подибуємо *нь*: *солоньяни*, *сімя*, *мясо*, *мяккі*, *вїмне*.

8. Замість первісного *ж* чути *з* в словах: *залози*, *залізо*; *міз*, *зайворонок*, *озерёд*. Замість *с—ш*: *дошла*, *шкратати*, *шкура*, але *скло*, *скляни*. Замість укр. *дріжджі* чути *дро'жчі*.

9. Первісне *г* випадає в словах: *де*, *тодї*, *ї'подї*.

10. Назвукове *в* рідко чути, говорять: *ўжши*, *окно́-ікон*, *ікна*, *ўлій*, *іва*, *огонь*, але *гостри*.

Завважені властивости в zakresі морфольогії:

1. В речівниках. Датив речівників муж. р. кінчить ся на *у*: *сіну*, *коню'*.

В речівниках жін. роду, що належать до давн. пнів на *і*, генітив: *осени'*, *пáмнати*, *міши*, *соли*, також в пнях на *р*: *мáтери*, але *тінг*, *крові'*, *сповідг*. Номінатив мн.: *груди*, *осг*, *кобсьціє*.

В речівниках сер. р. пнів на ят. (*Д-т*): ген. *на-ти*: *ягнати*, *теляти*; дат. *на-тг*: *ягнãтг*, *телятг*. Інструменталь реч. муж. і жін. роду на *ж*, *ч*, *ш* кінчить ся на *ем-єю*: *ноже'м*, *кошем*, *меже'ю*, *свіче'ю*.

Ном. мн. речівн. м. р. на *р-іє*; *комар-комар'є*, *кобзар-кобзар'є*.

Ген. мн. речівн. *вєсгãлє-вєсгãлє'ї*.

2. В прикметниках:

ном. одн. кінчить ся на *и*: *чорни*, *біли* і т. д. Ном. мн. на *и'*: *чорни'*, *біли'*, *добри'*, *чи'єсти'*, але *дубові*.

Дат. і льок. одн. прикм. ж. р.-на *і*: *чорні*, *білі*, *добрі*.

Двійні не чути, кажуть: *дві ноги'*, *руки'*.

3. Деклінація займенників мало відрізняє ся від загально укр., спостережено такі форми: сей, тей, сього, тогo і т. д., моя, та, моєї, ти', тус'ї, теї, тус'ю; мн.: сї, сїх, сї'ми, мої',ті. Замість укр. котрий-котори.

4. Часівник.

І ос. теп. ч.: ї'жджу, воджу, сиджу, пушу, лежу, топчу, ношу, бігаю.

3-я ос. одн.: водить, нoсить, тoпче, бігає, летá.

І ос. мн.: водим, тoпчем, бігаєм, беремо, спи'мо, несемо.

3-я ос. мн.: водять, нoсять, тoпчуть, бігають, летáть, лежáть, бежáть.

Інфінітив на *ть, ти, цьця*: брать, стать, в'ять, охл'януть; тягті, жовкнуті, гребті, ревтї, плісті, гнисті, клясті, нап'ясті, ск'убти; спитацьця, брацьця.

Форми недоконані: вмерáть, заперáть, зберáть, стреляють; випол'скувать, стрібáть, підперізующця.

Замість *мо'же* часто кажуть *мо*.

Поданим знадїбком вичерпують ся мої спостереження борзеньської говірки. Між іншим мені хтіло ся довідатись, як би самі борзєнці виразили свої діфтонги тими способами письма, що їм приступні. Для того я вибрав малописьменних хлопця та дівчину і попросив кілька слів щоб вони мені написали так, як вони говорять, а не так, як їх навчено в школі. Виявилось, що діфтонгів вони не завважали, абож не вмїли їх виразити; в їх написанні відбивалась перша наголошена частина діфтонгу, напр. двыр, жынка. Взагалі ж пишучи по українськи діти дуже схиблювали на засвоєні шкільні шабљони.

Не зайва б річ зробити кілька детальних спостережень над малописьменними укр. дітьми, як вони пишуть рідною мовою під впливом набутих в школі звичок в zakresі спорідненої мови, російської чи польської.

Може б отримані наслідки кинули світло на деякі спірні питання історичної діалектології.

II. Властивости говірки с. Пахутинець і с. Кременної Проскурівського пов., Подільської губ.

(По записах Серія Веселовською).

Говірка сіл Пахутинці, за 12 верстов від м. Чорно-Острова, Кременна за 5 в. від м. Городка, майже однакова, деякі невеликі відміни при нагоді зазначуємо.

I. Голосівки:

А первісне і а з ґ в сполученнях ґѣ, кѣ, хѣ-жа, ча, ша брениць, як а: ра'ма, жа'ба, ча'с, ша'пка, лежа'ти.

Я первісне (И) брениць звичайно, як я (ја і ѡа), напр.: я'бко, я'года, я'гід, яїце, який, пояс, ш'я, дя'дько, кутя' (з кутія).

Ст. сл. ѡ звичайно відповідає звук я (ја, ѡа), а після ж, ч, ш, р-а: в'я'нути, стоя'т, спля'т, робля'т, гороблячий, тя'жеко, дя'кувати, мня'со, мня'ти, сімня; жа'ти, ча'сто, ша'стя, лоша'; рад, радком. траст'я.

Окремі випадки:

я (ѡ)=1) і: де'віть, де'сіть; 2)=и: два'дцять; 3)=а в слові с'ва'то.

Давньому є в складах відкритих наголошених відповідає е, по в ненаголошених брениць близько до и, а в складах закритих і (і):

висе'лий, плине', решето, де, зле, тил'я засти'лити, теж чир'ида (чр'ида), мені' (мн'и); ле'йка, ле'д (г. льоду), пир'їй, кисе'ль, перст'янь, во'сєнь, жінк'я, ш'ість, куж'іль, хмі'ль (г. хм'єлу), теж в відкритих: чіпець, попі'лу, але мед, ше'стеро, ше'стий.

В наслідок гармонійної асиміляції часом замість *e* чути *a*: Гарасім, Палажка.

Окремі випадки:

e-a: часнік.

e-o після *ж, ч. ш*: жо'лудь, чола', чо'ло, пшоно', але плече', хрище'ний, шести', меже'ю.

e-я: ялозати, Явдоха.

e-ї: їму, їжак, їден, віс'ля.

e-y (через посер. *o*): ма'чуха (Кр.), ночувати (Кр.).

На місці ст. сл. *ь-е*: пептати, оре'л, ноже'м; -*ьо*: льо'н, льо'ну; -*и*: відліга; -*я*: бляск.

Давньому *** відповідає *ї* (*i*):

ї'хати, хл'єв, хл'євї, відро', ві'дра, ц'єлі, хрін (г. хро'ну), піх'ур, застр'ілити, л'єтати, с'єдло, ц'єна, запл'єтати, заст'єляти, с'єножать; косар'і', цар'і', щур'і', купц'є', хлопці, на річц'є, на ст'єжц'є, сп'єпити, ц'єдіти, але сид'уха, сил'єти, дит'єна, сокіра, д'єюра, д'єюрка (пл. dziura, dziurka), ц'єлувати.

Давні *ы* і *и* злилися в звуці *и*, грубшим від укр. *и*:

ви'йду, воли', зима, висок'ий, озимина, крило', ли'сий, аби'-як, ци'ган, цибу'ля, лис, лиси'ця, вози'ти, ни'ти, вино', хи'трий, хитру'н, ки'слий; ру'ки, но'ги, ги'нути, жи'то, блищи'ця; цви'сти, письмо', ги'кавка, запи'рати, вжи'рати, комед'ия, процес'ия, але кол'єя, параф'ія, пу-бл'єка, нєхто'.

Замість давнього сполучення *и-є* маємо *я* (ья): жит'я', знат'я', шмат'я, ліст'я волос'я, здоров'я, зіл'я, вісіл'я.

Первісне *o* бренть в закритих складах, як *i*:

чобіт, яг'ід, біг-ме, спасібі (з спасибіг), бі'льше, бік, піст, пліт, зі'рка, воз'в, кріп, лій, ялівка, ніс, ніч, сіл'ь, ріля (риля), гіркий, він, вікно', віл, кін'ь, звіц'я, ві'вці, теж в відкритих складах: кін'єць і кон'єць, ж'ілок, віз'ок.

Окремі випадки :

о-а : багáто, ганчáр, шкарáлуна, але богáч, богáтий, холя́ва, горáзд, корáлі.

о-у : я́блуко, ка́чур (Бр.).

На місці давнього *х-о* : лоб, ло'ба, ло'бом, на ло'бі, рот, ро'та, блоха́, але сльо́за (слэза), Г. слéз, рéдька (рэд-хк-ы), лéжка (ст. сл. лж-нц-а).

Після шиплячих на місці ст. сл. лж-ов, л'к-оло, рж-ор : жовтий (жлж-тж), жовна́ (жлж-на), жлоб (жл'к-в-ж), чорний (чрж-нж).

У з первісного *х* і *у* з *л* і *о* часом переходить в *і* : вогі́рок, фі'ра, дібро́ва, шкві́ра, па́р'бок, але каламу́тний, за́-муж, бу'йний, ка́дуб.

В назвуку часом зникають *і* і *о* : го́лка, гли́ця, гра́ти, Гнат, м'я, ма́ти, ська́ти, спові́дь, ще ; горóд, крі́п (зілля), але окрі́п (води).

II. Шелестівки :

1. Губні *б*, *в*, *м*, *п* завжди тверді : п'єц (піч), дві п'я́ді, па́м'яті, в'язáти, спля́т, го́луба, стéну, се́ми', сьва́тій, цьва'х.

2. *Ж*, *ч*, *ш*, *р* брелять завжди твердо : біжа'ть, дівча', лоша'; шошови́ця (чеське šovovice); бу́ра, косар, цар, цара', царо'ви, рабій, буракі, ра'ма, барабо́ля, пра'діво, трасти́, вогору́, вечéра, бура'к, град, бра'ма, границя́, ратува́ти, гіркий, зірка, ве́рхи.

3. *Ц* може мягчитись : купе́ць, горобе́ць, ове́ць, купця́', хло́пця, пра́ця, оби́ця'ти, до цьо'го, працюва́ти; купце́, на річце́, цгдіти, цввіркун, цввіт.

4. *Т* в визвуку 3-ї ос. одн. і мн. твердо : ходи́т, но́сит, ходя́т, но́сят.

5. *Л* в визвуку речівників і перед суф.-ка не переходить в *ў* : оре́л, сокі́л, ді́л ; го́лка, го́йдалка, але горіу́ка. Перед *і* з *о* *л* лишає ся твердим : л'ій (лі́й), вол'ів

(волів), білѣ (білі), мѣлѣ (милі). Перед суф. *-к-, -ц-, -ш-, -н-, і* в словах чужих *л* мяке: *стѣлько, стебельцѣ, бѣльше, тѣльна, бѣль, пляц, лѣмпа, лѣнія.*

6. *Ф* не розкладає ся на *хв*: *фѣртка, шѣфа, фѣртушок, фѣра, фѣтро, фѣнт.* В іменах замість ц. сл. *Ф, Ф*: *Прокѣ, Фѣдькѣ, Тѣдрко, Тѣмко.*

7. *Ј* після *м* переходить в *нь*, а після *б, п, в,* в суфіксах в *ль*: *мѣя'со, мѣя'ти, сѣмѣя, вѣмѣя, мѣягкѣй, мѣягѣнькѣй; горѣблячѣй, рѣблят, спля'т. крѣвлѣ.*

8. *Г* чути в словах *гѣдз, гѣля, гѣнок, гѣдзѣк, гѣнт, гѣнджѣли.*

9. *С* перед *к, т, м, н, л* бренить часто, як *ш*: *шкѣра, шкѣло, шкѣянка, дѣшка, дѣшкуляти, шкаралѣпа, криштѣль, шмаркатѣй, шпѣця, шлюб.*

10. Назвукове *в* чути перед *о* в словах, напр.: *вѣсѣльницѣ, вѣкрѣп, вѣгѣрѣк, вѣкомѣн, Вѣлѣкса, вѣгѣнь, вѣнѣ, вѣзьде, вѣнде, вѣсѣнь, вѣженѣти, вѣрѣл, вѣрлѣ, вѣхѣта; перед і з о: вѣкнѣ, вѣкѣнѣ, вѣвѣса (овес), вѣвѣця; перед у: вѣжѣни, вѣгѣль, вѣгѣля, вѣлий, вѣлицѣя, вѣж, вѣзькѣй, вѣхо, вѣздѣчка.*

11. Назвукове *з* чути перед *а*: *галѣн, Гѣпка, гарбѣз; перед и: гѣкавка, Гѣлькѣ; перед о: горѣх.*

12. Назвуковий *ј* перед *а*: *Јантѣн, Јандрѣй.*

13. Назвукове *н* в виразах: до *ньѣго, до ньѣї, до них, за ньѣми і т. д.*

14. назвукове *м* в слові *м-узѣати, зам-узѣати.*

15. *Г* в середині слів: *одѣгѣты, одѣгнути, застигѣти (остѣг, застиг), тягнути, застрагѣти (застрѣг).*

16. Замѣна *р-л*: *срѣбло.*

17. Випад:

з: *де, нѣдѣ, тодѣ', бо-дѣй, спасѣ-бѣ, але: бѣз-мѣ, четвѣрг.*

в: *пѣршѣй, злетѣти, скѣчити.*

д: *борѣзна, борѣзнѣй.*

з: росада.

л: сонце, соняшний.

р: срібний, без (з брез = през; ст. сл. рѣзъ).

Випад складу: ей-бо, присяй-богу, тра, тре, най, ябко.

18. Перестави: тверезий (ст. сл. трѣзъ-х-кх), намісто (ст. сл. мѣнѣсто), вогоріти замість говорити, перевело замість поверело (корінь крѣ- ст. сл. крѣ-ти-зязувати, замикати).

Властивости з морфології:

1. В речівниках:

ген. одн.: до кісти, сповіди, пам'яті, солі, кривлі, матері, жовчі.

дат. одн.: сїнови, коневі, злодїйові.

вок. одн.: хлопче, свиньо'.

інстр. одн.: дьохтем, конем, ножем зятюм, вуглюм, косаром, полем; сокіром, ліком, пшеницьом.

льок. одн.: на льоду', на меду', в осени', в ночі'.

ном. мн.: мости', комарі', щурі', кісти, вогні, дві п'яді, миші.

ген. мн.: люди'ї, діплів, Пахутинепь, Зеленець, Ходаковець.

дат мн.: коньом.

2. В прикметниках:

ном. мн.: сїні, худі, добрі, сирові'.

2 ступ.: більший, гірший, брше.

3. В займенниках:

ген. одн.: мого, твого, свого, того;

дат. одн.: мому, твому, своєму, тому;

інстр. одн.: собою, тобою; тею, тою.

4. В часівниках:

I-а ос.: прошу, ношу, мушу, пишу, тешу, брешу, пушу, точу, гачу, плачу, регочу ся, кажу, в'яжу, лажу, вожу, несучу.

3-я ос. : бігає, грає, читає, іде, несє, любит, но́сит.

1-а ос. мн. : бігаємо, знаємо, їдемо, ме́рзнемо.

3-я ос. мн. : х́одят, но́сят, купу́ют.

Спосіб вольовий :

пий, копа́й, бері́, прихóдь, посі́дь ;

пиймо, копа́ймо, ході́м, кричі́м, бері́м, посі́дьмо ;

пийте, копа́йте, ході́т, бері́т, везі́т, молоті́т.

Минулий час :

бу́вем, бу́лам, ході́вем, ході́лам, віді́вем, віді́лам, ста́лам ;

бу́весь, бу́лась, ході́весь, ході́лась, віді́весь, віді́лась ;

бу́лисьмо, ході́лисьмо, віді́лисьмо, спа́лисьмо ;

бу́лисьте, ході́лисьте, віді́лисьте, спа́лисьте.

Увага. Замість *аби я, аби ти і т. д.* кажуть *абим, абись, абісьмо, абісьте.*

Інфінітив : *бу́ти, жи́ти, ході́ти, ї́сти, ночува́ти, воді́ти ся, пита́ти ся, слуха́ти ся.*

Причасники : *звеза́ний, не́сяний, смажа́ний.*

Часівникові речівники : *во́женя, но́шеня.*

Історія української граматичної термінології.

Написав Іван Огієнко.

Чимало є пекучих питань у нашому культурному житті, за які ми, українці, довгі роки сперечались, з усіх боків обмірковували їх, але чим більше за їх змагалися, тим далі були од їх останнього розв'язку. Яких тільки форм правопису ми вже не вживали, — починаючи од простих і кінчаючи самими що наймудрійшими, а питання про правопис як і було пекучим і непорішеним колись, таким воно зостаєть ся й тепер... От таким почасти питанням, як питання про правопис, є питання і про нашу граматичну термінологію.

У того народу, що самостійне існування його не всі признають, частенько буває, що дрібні, незначні питання роблять ся великими. На перший погляд питання про граматичну термінологію, як і інші пекучі питання, не здаєть ся такої ваги, як то справді виявляєть ся, коли придивимось до його пильнійше. Але у кожного народу, що має свою історію, що має право на самостійне існування, та чи инша виробленність наукової термінології свідчить собою про його культурний зріст, про його культурне становище. Не може бути науки, раз на вислів її недостаєє термінів. Не може буги гарного, культурного розвитку, коли вчені марно тратитимуть свій дорогий час на суперечки про форму. І віде правди діти, у нас, на Україні, як віде в другій стороні, без кінця сперечались і сперечають ся за форму та термінологію.

У нас що ні письменник, то свій власний правопис, що ні вчений — своя власна термінологія...

Сумне це становище, і як небудь ми повинні вийти з його, повинні вийти, як можна скоріше. „Ми, українці, вже отстаємо од інших славян, бо все починаємо знову та сперечаємось про форму,“ казав ще відомий Маркіян Шашкевич, але його слова з тею ж самою гіркою правдою можна сказати й тепер...

Останніми часами у нас почали з'являться граматики нашої мови. Невиробленість і неусталеність граматичної термінології туж зараз же яскраво дала себе в знаки, і ми маємо, як то кажуть — „чия хатка, того й паніматка“ — в кожній граматиці різна термінологія. А тим часом усталеність і єдність граматичної термінології має велику вагу. Може не за горами вже той бажаний час, коли наш уряд переконаєть ся в тому, що тільки освіта рідного мовою дасть народови добрий пожиток, а державі — певну користь. У всякому разі, чи пізно, чи рано, а час цей настане; про це нам свідчить і недавній указ Синоду (од 12 ноября 1907 р.), що дозволяє викладати українську граматику по школах Подолії. Яку ж граматику дамо ми для школи, коли ми ще не погодились ні за правопис, ні за термінологію?... А викладати по школах граматику з невсталеною термінологією і таким же правописом — річ не тільки не корисна, а навіть більше — шкодлива...

Таким чином, щоб бажаний той час не застав нас, „яко женихъ дѣвъ нерадивыхъ“ опівночи, ми повинні подбати про усталеність і єдність нашого правопису і термінології, а з сеї останньої — що найперше про граматичну термінологію, бо вивчення рідної граматики служить головною підвалиною до корисного вивчення рідної мови.

I.

В нашім українськім житті якось так складались обставини, що в нас не було родючого ґрунту на розвиток граматичної літератури. Правда, давно колись, ще в XVI та XVII віках, на нашій Україні пишним цвітом була зацвіла наука, а разом з нею і граматична література. Але незабаром з холодної півночі насунули ся чорні хмари і під ними повяли квітки на „нашій славній Україні“. Підупала наука,

позачиняли ся школи, пропала цікавість до рідної мови... І тільки з початку XIX століття оживає Україна, а разом з тим оживає і цікавість до її мови ¹⁾.

Першою граматикою нашої мови була грамати́ка не вкраї́нця, О. Павловського, ще р. 1818 ²⁾, і от до наших часів пробігло вже цілих дев'яност років, через які ми не мали в Україні Російській жадної граматики... Звичайно, сьому було багато перешкод і окрім нашої недбайности, бо нам рано було завязано мову і примушено мовчати. Звичайно, що граматична термінологія, про яку тепер мова, не мала змоги розвиватись и колоситись в Російській Україні, не могла придбати собі сталих, непохитних форм. Вона цілком розвилась і набула собі тих форм, в яких ми тепер її маємо, по за межами Росії — в Галичині.

Розвій граматичної термінології тісно сплітається з розвитком граматичної літератури, через те в сій розвідці ми мусимо зупинятись над сьим останнім трохи докладніше, ніж того вимагає назва нашої розвідки.

Зупинятись докладніше над граматичною літературою примушувало нас і те, що досі ми зовсім не маємо якого небудь одноцільного огляду її ³⁾.

Грамматичне вивчення рідної мови доволі рано почало ся в Галичині — ще з 30-х років минулого століття. Перша грамати́ка тут вийшла пізніше, ніж на Україні Російській — р. 1830; це була „Grammatica slavo-ruthena“ Михайла Лучкая ⁴⁾. Незабаром вийшла грамати́ка І. Левицького, а на 40 роки вже припадає аж 4 граматики — Вагілевича, Ловинського, тогож Левицького і Я. Головацького. В 60 роках вийшли граматики Осадці, Дячана і Пашкевича, а в 70-х — Партицького. А далі рясною низкою пішли граматичні праці Ом. Огоновського, Смаль-Стоцького і Гартнера, Поповича, Коповського і інших. Велика частина сих праць вийшла пе-

1) Докладніше про се див. наш „Огляд українського язикознавства“, Записки Наукового Тов. ім. Шевченка, кн. 79 і 80.

2) Див. *ibidem*.

3) Коротенько розказано про розвій граматичної літератури в нашій брошюрі: „Українська граматична література. Розгляд підручників, по яких можна вчитись і вчити української мови“. К., 1908.

4) Ми обминаємо тут працю Івана Могильницького р. 1829: Rozprawa o języku ruskim.

ред тим часом, коли нам було заборонено вживати рідної мови.

Вся зазначена література граматична помітно поділяється на три періоди. Перший період охоплює собою часи до 50 років; до нього належать граматики Лучкая, Левицького, Вагілевича і Лозинського. Це був період, коли мало одрізнялось своє національне од чужостороннього і для граматики підвалиною була граматика російська. Та й писалися ці граматики не рідною мовою, — Лучкай писав по латинському, Левицький — по німецькому, а Вагілевич і Лозинський написали свої граматики мовою польською.

Другий період — це доба з 50 до 80 років. Це період, як що можна так висловитись, шукання певної дороги, коли галицькі вчені фільольоги навпомацьки йшли до зрозуміння теї гадки, що граматика рідної мови повинна бути і справді українською як по змісту, так і по формі, і що в граматику рідної мови не повинно вносити форм антинародних, церк.-славянських, російських, польських. Цікаво, що початок розвитку народної граматичної літератури як раз припадає на часи заведення в Австрії конституції, коли рухнуло все старе, і коли життя, що досі чевріло, як робак в землі, одразу скрізь заворушилось. З початку другого періоду, у Головацького, ми ще не стріваємо сливе що нічого рідного в його граматичних працях, але рідна течія, мов сонце через хмари, вже пробивається в граматиках Осадці та Дячана. А в граматичних працях Шашкевича та Партицького, що стоять на межі другого і третього періоду в розвитку граматичної літератури, народність вже бере гору над чужими напливами.

Третій період — це той період граматичної літератури, коли вона не тільки придбала собі чисто українську форму і зміст, але перестала наслідувати чужі зразки і почала будуватись на цілком науковому ґрунті. Граматика Ом. Огоновського (р. 1889) стала межею між старим і новим часом граматичної літератури, стала непохитною підвалиною цієї літератури аж до наших часів.

На такі ж само три періоди можна поділити і розвиток граматичної термінології, бо вона розвивалась разом з ростом граматичної літератури.

Але перше, ніж оповідати про розвій граматичної термінології, спинимось трохи докладніше на термінології славянській і російській, бо вони дуже впливали на термінологію галицьких граматик; подамо потім свої думки, що до вироблення граматичних термінів, і тільки тоді вже казатимемо далі про історію розвитку нашої термінології.

II.

Термінологія славянська і вироблена з неї російська мають свою довгу історію. Тисячу років тому, ще Іоан, ексарх Болгарський, в своїм перекладі граматики Дамаскіна вперше вживав перекладених з грецької мови головних термінів ¹⁾. Перекладав він грецькі граматичні терміни дуже невдало, під час навіть так, що його терміни не мали нічого спільного з термінами грецькими і зовсім не визначали того розуміння, якого виражом вони стали ²⁾. Іоан просто слово в слово перекладав чужі терміни на славянську мову. Термінологія Іоанова стала підвалиною, що на ній будували свої граматичні терміни українські філологи XVI і XVII віків, і що одбилась на *Ἀδελφότης*-і граматах Зизанія і Смотрицького. Останні граматики переклали чимало термінів і з мови латинської. Граматика М. Смотрицького (р. 1619) мала такі ж невдачі, мало зрозумілі терміни, а через те, що вона протягом двох віків панувала по всіх славянських землях, — в Росії, Сербії, Болгарії і у глаголітів — вона скрізь стала підвалиною граматичної термінології. Тому ся остання у деяких славян дуже похожа одна на одну.

А що собою виявляла грецька і латинська термінологія, сї джерела термінології нашої. Складались вони на Заході протягом початку середніх віків, коли наука не була

¹⁾ Дав. граматику Кримського, т. II, вип. I, ст. I.

²⁾ Ось де які з головних термінів Іоана (Див. „Іоаннь, ексархъ Болгарскій“, К. Калайдовича, Москва, 1824): иня (*ὄνομα*), рѣчь (*ῥήμα*), причастіе (*μετόχη*), различіе (*ἄρθρον*), вѣстоимене (*ἀκωνυμία*), предлогъ (*πρόθεσις*), нарѣчіе (*ἐπίρρημα*), сѣузъ (*σύνθεσις*). Паденія (падежи): правый (Nominativus), родный, виновный, дателный, звателный; число единственно, двойственно, множественно; время мимошедшее, предидывшее, изложеніе (modus) повѣстное (indic.), необъявленное (infinit.) і т. п.

ще загальним, громадянським добром, а належала тільки до купки людей, що жила окремо од інших і не мали стосунків з народом, бо вважали його за невідатного до науки, мали його за профана. Сі вчені складали з себе відокремлену організацію і наука їм була немов би ремеслом. Вони мали і особливу мову на вислів своєї науки, і ся мова складала ся так, що її розуміли одні тільки вчені люде і вона не була зрозумілою народнім масам. От од сеї то особливої мови і пішла наукова термінологія. ¹⁾ Як бачимо, джерело термінології зовсім непевне, таке, що має мало спільного з наукою в нашім, теперішнім розумінні сього слова.

Грамматична термінологія, непевна з самого свого зв'язку, стала зовсім калікою, коли її переклали, та ще й невдало, на мову славянську. Тут були зовсім поплутані мова й розуміння, факти мовні з фактами логіки та психології ²⁾. Наслідком такого ненормального розвитку граматичної термінології стало те, що ми маємо силу термінів, то зовсім незрозумілих, то зовсім не відповідних тому розумінню, якого знаком їх уживають. Наприклад подивімось, що собою виявляє граматична термінологія російської мови. Як ми вже сказали, російський язик не має своєї власної граматичної термінології, яку має, напр., мова польська. Російська термінологія — се трохи виправлена термінологія граматики М. Смотрицького, що довго панувала й на Москві. І от в російській граматиці ми маємо силу термінів, що їх гадки ми ніяк не збагнемо. Що таке, напр., терміни „падежь“ (casus), „наклоненіє“, „залогъ“, „причастіє“, „междометіє“, „подлежащее“? Яку гадку вони собою виявляють? Чи вони показують на значіння слова, чи на його формальну сторону? Або візьмемо назви відмінків — „родительный“, „винительный“ і т. и., — що тут родить, що тут обвинувачує — Біг його святий знає... Ще один приклад — „положительная степень“ — що сей термін собою уявляє, крім простого перекладу терміна *gradus positivus*? Таким чином ми бачимо, що російська термінологія зовсім невдала, зовсім не відповідає тому розумінню, яке б повинна давати. Через се зрозуміло,

¹⁾ М. Левченко, замѣтка о русинской терминологіи; Основа, 1861 р., кн. 7.

²⁾ Г. К. Ульяновъ, Журналь М. Н. П., 1908 р., кн. 1.

чому дітям по школах так нелегко доводить ся вчитись граматики. Термін для їх — звук порожній, бо сам по собі їм нічого не каже. — От така термінологія спершу дуже впливала на нашу українську.

Звичайно, російська граматична термінологія має вже сталі, закінчені форми, і про зміну її навіть балакати трудно. Се той же російський колендарь — хиби його всі признають, але переіменити його практично неможливо. Проте останніми часами і тут зявляють ся спроби зламати де що старого, спорохнілого, що дуже мало відповідає науковим виманням.

Зовсім не те виявляє з себе українська граматична термінологія. Вона не має ще у нас довгої історії, вона не вилилась ще в сталі, закінчені форми, вона поки що знаходить ся в періоді свого витвору. З молодого, кажуть люде, як з воску — що хоч, те й виліпиш. І ми повинні подбати, щоб наша граматична термінологія придбала собі як можна краших, як можна доладвійших форм.

Українська наукова термінологія вже давно почала розроблюватись. Ми маємо — яку, се річ инша — термінологію лікарську, ботанічну, філософську, математичну й инші, що вироблюють ся на підставі народньої мови. Але з термінологією, напр., лікарською або ботанічною, справа стоїть зовсім не так, як з термінологією граматичною. Коли терміни лікарські або ботанічні ми сливе що цілком маємо в народі, — їх тільки треба там пильнійше пошукати, — то граматичної термінології, через абстрактність самої науки, у народа не маємо. В народній мові ми знайдемо терміни горлянка, бишиха, півоня, але термінів для *subjectum*, або назв відмінків ми не знайдемо. Виходить, що авторь граматики повинен сам витворити граматичні терміни.

Яких же провідних думок повинен тримати ся автор граматики, щоб його термінологія була все таки українською і легко зрозумілою?

Вироблюючи українську граматичну термінологію, треба триматись, на нашу думку, отсих правил:

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

PHILOSOPHY DEPARTMENT

PHILOSOPHY 101
LECTURE NOTES
BY [Name]
DATE [Date]

LECTURE 1

THE PHILOSOPHY OF

Українське Наукове Товариство у Києві.

Високоповажаний Добродію!

Пересилаючи при цьому */*.....том свого видавництва, Українське Наукове Товариство в Києві просить взаміну надсилати Ваші цінні публікації на адресу: Київ, Володимирська 28, Українське Наукове Товариство.

Голова М. Грушевський.

Секретар Ів. Стещенко.

Société Scientifique Ukraïnienne à Kieff.

Monsieur,

En vous envoyant le volume de son édition, la Société Scientifique Ukraïnienne à Kieff vous prie de bien vouloir lui faire parvenir en échange vos précieuses éditions à l'adresse suivante: Kieff (Russie) Rue Vladimirska 28. Société Scientifique Ukraïnienne.

Agréez, Monsieur, nos sentiments les plus distingués.

Président M. Hrouchevski.

Sécretaire I. Stechenko.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY
540 EAST 57TH STREET
CHICAGO, ILLINOIS 60637
TEL: 773-936-3200
WWW.CHICAGO.EDU

1. Термінологія повинна будуватись на одній певній zasadі, а не бути мішаниною принципів формальних, логічних і граматичних.

2. Щоб кожний термін був вироблений з такого коріня, що існує в живій українській мові, а не бути словом чужомовним.

3. Кожний термін своєю будовою не повинен суперечити законам фонетики й морфології української мови.

От ті головні думки, яких повинен триматись кожний впорядчик граматики. Без сього його праця не дасть того позитку, на який дбає кожний автор. Розгляньмо сі завдання трохи ближче.

Проти першого правила—що термінологія не повинна бути мішаниною принципів формальних, логічних, граматичних—особливо хибить термінологія давня, — латинська і грецька, що були збудовані здебільшого на принципах логіки, а за ними пішла й наша термінологія, як термінології й інших народів. ¹⁾ Ми маємо, напр., терміни — приложник і прикметник, глагол, дієслово і часівник, що збудовані цілком на різних принципах; далі такі терміни, як от займенник і числівник, не є граматичною категорією. І т. д.

Багато казати за те, що кожний термін повинен повстати з українського коріня, річ зайва, бо зрозуміла кожному. Розумно кожному, та на жаль сього правила не додержують до кінця в своїх працях наші філологи і ми маємо чимало термінів, що мають дуже мало зв'язків з народньою мовою; такі вирази, як підмет, глагол і інші, хоч і мають у нас свою довгу історію, проте повинні відмінитись. А термінів з чужомовних слів нам краще б не вживати й зовсім. Бажано б, щоб граматичний термін подавав одне розуміння, а не де-кілько, щоб слово, яким його висловлено, не викликало в нас інших, зайвих асоціацій, як се ми маємо, напр., з виразами „підмет“, що висловлює багато розумінь, далі „злучка“ (copula), „часослово“ (verbum, у Партицького), „причастник“ (participium), „перехід“ (переходъ гласныхъ), часування (Тимченко, conjunctio). Зазначені терміни викличуть зовсім не те розуміння, яке вони мають в граматиці.

¹⁾ Г. Ульяновъ, Ж. М. Н. П., 1908 р., кн. I.

Нарешті, третє правило, якого повинна триматись граматична термінологія, — се те, щоб вона своєю будовою не суперечила фонетичним і граматичним законам української мови. І сього правила, як се не чудно, не додержують наші фільольоги. В граматиках ми стріваємо час минувший, спомагаючий глагол, тоді як по українському се буде — час минулий, помічний глагол. Правда, проти сього правила грішать більше давнійші галичане, в наших же граматиках, що вийшли останніми часами, ми сього сливе що й не помічаємо. — Звичайно, ті граматичні терміни, що складають ся з чужосторонніх слів, коли вже їх автори треба ужити за браком відповідного українського слова, повинні триматись конструкції української мови.

І коли наша термінологія буде збудованою на підставі трох вищезазначених принципів, тоді вона стане більше зрозумілою, і не буде такою, як колись ще Гр. Шашкевич в передмові до своєї граматики р. 1865 писав, що вона „лиш глузды ученикови забывае“, бо вона „не більше зрозумѣла нежели бы была татарска або турецка“.

Ог сї зазначені правила ми вважаємо за головні підвалини витворення української граматичної термінології. Кожний фільольог, що бажає дати граматику справді українську, повинен додержати їх од першого до останнього. І тільки тоді граMATика стане зрозумілою кожному, а саме вивчення її буде легким, корисним і ґрунтовним ¹⁾.

¹⁾ Див. взагалі про термінологію: „Замѣтка о русинской терминологіи“ — М. Левченко, Основа, 1861 р., кн. 7; „По поводу замѣтки г. Левченко „О русинской терминологіи“ — П. Єфименко, Основа, 1862 р., кн. 8; „Про плян науки рускої мови въ гімназіях“ — Смаль-Стоцького і Гартнера, 1893 р. (ст. 41, 42); „Лікарський збірник“ під редакцією д-ра Євгена Озаркевича, Львів, 1898, — тут подано силу лікарських термінів; в передмові — про термінологію взагалі.

Крім сього див. ще: „Нові знадоби до номенклатури і термінології природописної“ — Ів. Верхратський, Правда, 1878 р., т. 1, 228, „Докладъ къ вопросу о толковомъ словарѣ украинской народной терминологіи“ — В. Н. Василенко, Сб. Харьк. ист. фил. общ., т. 13, ч. II. Рецензія Б. Грінченка — К. С. 1903, № 1. „Початок до уложеня термінології ботаничної рускої“ — Гавришкевич Ів., Перемишлянин, 1852 р. Фізична термінологія — Зап. Н. Тов., т. XI; Збірн. природоп. секції, т. III.

III.

Як же йшов розвиток української граматичної термінології? Яким шляхом він прямував, щоб од простого переймання готових термінів дійти до самостійного витвору їх на підставі наукових вимогань?

Щоб одповісти на сі питання, погляньмо на історію граматичної літератури, а разом з нею — і на історію граматичної термінології.

Як ми вже бачили, славянська граматична термінологія мала дуже великий вплив на граматичну термінологію всіх славянських земель. Сей же вплив надто відбив ся і на термінології русинській. Ми кажемо надто, бо в житті Галичини було чимало причин, що примушували цупко держатись і славянської азбуки, і славянської термінології. Ми розуміємо ті довгі і гарячі суперечки, що виникли в Галичині за уживанне кирилиці ¹⁾. Річ у тому, що в уживанню славянської азбуки русинські патріоти бачили ознаку своєї народности, а пануючі польські кляси хотіли знищити сю ознаку і завести латинський алфавит. Через се счинила ся страшенна колотнеча; годі нам на ній спинятись, зазначмо тільки, що вона була одною з причин, чому славянська термінологія так міцно засіла по тодішніх граматах, і чому так трудно вона поступала ся своїм місцем перед термінами українськими.

Перший період закордонної граматичної літератури, як ми вже сказали, охоплює собою часи 30 і 40 років минулого століття. Се були часи страшеного ополчення галицької людности, коли навіть попи позабували кирильського письма ²⁾. Од сього періоду ми маємо 4 граматики: М. Лучкая (р. 1830) на латинській мові ³⁾, І. Левицького (р. 1834)

¹⁾ Див. „Изъ исторіи Карпатской Руси. Очеркъ галицко-русской жизни съ 1772 г.“ проф. И. П. Филевича (Варшавск. Универс. Изв., 1907, кн. I—II).

²⁾ Див. Смаль-Стоцький — „Нова руска школа“.

³⁾ Grammatica slavo-ruthena: seu vetero-slavicae, et actu in montibus carpathicis parvo-russicae, ceu dialecti vigentis lingvae. Edita per Michaelem Lutskay. Budaë, 1830.

на німецькій мові ¹⁾ і дві на польській — Вагілевича (1845 р.) ²⁾ і І. Лозинського (р. 1846) ³⁾. Разом з термінологією чужосторонньою ми надibuємо по сих граматиках і термінологію „руську“ („руській“ в Галичині все одно, що „малоруский“, український), писану кирилицею, здебільшою просто славянську.

Термінів в граматиці М. Лучкая дуже мало, і всі вони — давні славянські. Теж само повинно сказати і про термінологію „першого знакомитого язикослова“ — І. Левицького. Його термінологія — термінологія славянська і російська, частенько навіть з давнім наголосом: единственное, множественное число, запятая, падежь і т. и. Термінів з слів рідної мови тут зовсім нема, як що не лічити рідь женській, лице; степень — generis masculini, але се ми стриваємо і в граматиках Зизанія, Смотрицького, Ломоносова і инш. ⁴⁾.

Термінологія третьої граматики — Яна Вагілевича — цілком списана з російської граматики Греча ⁵⁾ і нічого українського, самостійного в ній не знаходимо. І сама граMATика ся є тільки переробленнем зазначеної граматики Греча. Що до граматики І. Лозинського, то в ній ми знаходимо саму тільки термінологію польську, термінів „руських“ тут не знати.

Термінологія другого періоду в розвитку граматичної літератури вже багато одрізняеть ся од першого. Помалу, споквола, але де далі, тим міцнійш і більш, мов річка до моря, пробиваєть ся народня течія до граматичної термінології. До початку сього періоду треба поставити праці відомого діяча і вченого Якова Головацького — його

1) Grammatik der Ruthenischen oder Klein-Russischen Sprache in Galizien. Von Joseph Lewicki. Przemyśl, 1834. Ся граMATика була і під такою назвою: „Grammatika jazyka ruskoho u Galizii, rozłożena na pytania i odpowidi. W Peremysli, 1849; друге виданне — 1851 р. — мовою рускою.

2) Grammatyka języka małoruskiego w Galicii, ułożona przez Jana Wagilewicza. Lwów, 1845 р.

3) Grammatyka języka ruskiego (mało-ruskiego), napisana przez Ks. Józefa Lozińskiego; w Przemyślu; р. 1846.

4) Див. в нашій „Історичнім словнику української граматичної термінології“ слово „степень“.

5) ГраMATика русскаго языка, 1834.

„Росправу о языкѣ южнорукѣмъ“ (р. 1848) і його граматику. „Граматика Руского Языка“ (р. 1849) Головацького була першою граматиною, написаною мовою „рускою“, а не чужосторонньою. Термінологія Головацького, як і термінологія граматик першого періоду, цілком перейнята з мов славянської та російської; але у Головацького стріваємо і таку ознаку, якої в попередніх граматиках не знаходимо — се те, що термінів славянських та російських він подекуди вживає в українській конструкції, надає їм українського закінчення, як от, напр., законченіе, азбука церковна, гражданська, букви плавні, язычні, слабі, одушевленні имена і т. и. Термінів, втворених на підставі народньої мови, ми сливе що й не стріваємо у Головацького; тільки де-не-де випадково надibuємо таких не головних термінів: ступень, середній рѣдъ, мова, ячество, якость, зубові букви, сичущі, вставляванье. От і все, що має більш-менш національний характер.

Що до термінології, то тут варто зазначити ще „Историческій очеркъ основанія галицко-русской Матиці“¹⁾, де ми знаходимо кілька цікавих термінів: змягчене, голосовдаръ (accent.) або гласовдаренье, слово часове (verbum).

Граматика Михайла Осадці²⁾ вже є кроком вперед в справі розвитку граматичної термінології. Хоча в ній стріваємо здебільшого термінологію загальну тодішнього часу, — се б то російську, але тут знаходимо вже і силу термінів, вироблених на підставі народньої мови, термінів таких, яких уживають і в наші часи. Взагалі, терміни хоч і російські, але частенько мають українську вимову, українське закінчення, і сама мова граматики М. Осадця вже трохи одрізняється від того „язичія“, що ми стріваємо в попередніх працях. Ось приклади кращих термінів сеї граматики: время теперѣшное, минувшее, будущее, викиданье, буква звязкова, доповненье (objectum), роззѣвъ

1) „Составлено Яковомъ Головацкимъ, Львѣвъ, 1850“. Див. ст. ХСІХ „Ѡдѣль управы языка руского. Соборъ ученыхъ русскихъ 19 жовтня 1848 р.“

2) „Граматика руского языка“, Львѣвъ; було три видання: р.р. 1862, 1864 і 1876 (останнє — „пересмотрене О. Лепкиемъ и И. Онышкевичомъ“) Ми виписували термінологію з другого видання.

(hiatus), имена животнї, власнї, мѣст. особови, нарѣчіе за-
певненья, запереченья, придатожь (Attributum), п р и с у д о к ъ
(praedicatum), п ђ д м е т ъ (subiectum), подвоєнє, чувствен-
никъ (interiectio) і т. и.

На термінольогию граматики Осадці багато впливали
„Оупражненїя граматичнї“, про що і сам Осадця каже в
передмові до другого видання своєї граматики; доволї впли-
вала на його і граматика Я. Головацького.

Але більш доладню термінольогию, більш народню зна-
ходимо в книжці: „Практична граматика нѣмецкого языка“
(р.р. 1862, 1863) ¹⁾. Се, можна сказати, перша з відомих нам
праць, де знаходимо, поміж загальними термінами, подіб-
ними до термінів Головацького, силу термінів народнїх, що
ставлять її вище за всі попереднїйші праці в справі роз-
витку нашої термінольогиї. Звичайно, тут є чимало термінів
невдатних; цікаво, що де які терміни перекладені прямо з
мови польської, як от степенюванье, п ђ д м е т ъ (podmiot)
і т. и., але про се мова буде далі. З термінів варто зазна-
чити: буква велика, переченье; части мови, що знаходимо
тут вперше: родослово (членъ), сущникъ, приложникъ, дѣе-
слово (verbum), предложникъ (предлогъ), прислово (нарѣчіе),
соключникъ (союзъ), чувственникъ (междом.), числівникъ.

Хто був автором сеї граматики, не відомо (І. Глібо-
вицький?). „Вибліографія“ І. Левицького не зазначає її
автора.

Терміни, які стриваємо в „Упражненїяхъ гра-
матичныхъ“ ²⁾ р. 1863, мало чим одрізняють ся од тих
термінів, що знаходимо в зазначеній „Практичній грамати-
ці“. Тут варто зазначити: займенникъ, стволъ (пень), источ-
ченье (переходъ), предметъ (objectum), природь, помагатель-
ное або допомочное дѣєслово, двоточка, середник (;), за-
ключки (скобки), знаки перестанку (punctuatiа). Цікаві тут
назви чисел: едночисло і многочисло.

¹⁾ „Пр. гр. н. яз. Для городскихъ и головныхъ школъ въ Австрій-
ській державѣ. Въ Виднѣ. Часть I — 1862 р., ч. II — 1863 р.“ Треба
завважити, що частенько надibuємо термінольогию граматичну взагалї
по граматикахъ всякихъ мов, чому ми спинаємось деколи і надъ ними.

²⁾ Містять ся на кінці „Руска языкоучебна читанка для школъ
народныхъ“. Ч. I—II, Вѣдєнь, 1863. Особливо багато термінів знахо-
димо у II читанці.

Року 1865-го Гр. Шашкевич трохи переробив сі „Упражнения“ і видав їх під назвою „Мала граматика языка руского“. П. Павлусевич в своїй студії на граматику Шашкевича (Мета, 1865 р. № 15—16) каже, що „заслуга автора сеї граматики є найбільша у запровадженю чисто народньої термінології“. І справді, терміни, що стріваємо в „Упражненияхъ граматичныхъ“ (автором їх був. Гр. Шашкевич), доволі одрізняють ся од попередніх. Видаючи „Малу граматику“, Гр. Шашкевич ужив тих же саме термінів, що і в „Упражненияхъ“. Цікава передмова сеї граматики, що до термінології. „Що до пріятої граматичної термінології—сочинитель есть первотворчимъ“ каже попереду Шашкевич. „Давна бо, сперва старыми граматиками церковно-словѣнскими живцемъ изъ латинской но не справно въведена, по чясти сяжневою долготою (якъ: „имя существительное“, „имя прилагательное“ и т. п.) лишъ глуды оученикови забиваюча, по чясти (якъ „глаголь“, „межиметіє“) характеристичного знамене знаменуемой рѣчи не виражаюча, прото рускѡй дитинѣ небѡльше сrozumѣла нѣжели-бы была татарска або турецка, по чясти же (якъ: „нарѣчіє“, „предлогъ“, „союзъ“) двозначна, прото цѣли своей не такъ ѡтвѣтна, як того технична сторона науки вимагає“. Про свої терміни Шашкевич каже: „Терміни суть однословні, короткі, и всяку двозначність исключаючи, хотя може не класичні, но неоспоримо техничні, а при тѡмъ рускѡй дитинѣ больше понятні“.

Року 1865 у Львові вийшла граматика Пилипа Дячана¹⁾ „священника гр. к. Архієпархіи Львовской, ц. к. учителя гимназіального“. Ся граматика була написана для народніх шкіл з доручення Митрополічої консисторії. Дячан чимало попильнував дати таку термінологію, щоб вона одповідала народній мові, і щоб вона була більш-менш зрозумілою учням. І треба правду сказати, сю справу Дячан виконав доволі щасливо. „Дотычно терминологіи, которой зміну я собѣ позволилъ, мушу спѡмнути, що та зміна менѣ конечностю выдалася“, каже Дячан в передмові. Перше за все — з влучних виразів попередніх праць — „Прак-

¹⁾ Методична граматика языка мало-русского. В тім же 1865 р. вийшла і мовою польською.

тичної граматики“, „Упражненій граматичних“, Осадці — він добре скористувався; крім цього Дячан дав чимало і своїх термінів, яких в попередніх працях не знаходимо. Так, у його гарні терміни частин мови: предметівникъ, свійственникъ, прислѣвокъ (нарѣчіе), связникъ (союзъ); влучні теж і назви пунктуації (знаки строчні): оупынка (,), крапка (.), двокрапка, знакъ пытанья, знакъ связный (—). От ще приклади більш-менш народніх термінів: приростокъ (суффиксъ), самозвуки (vocales), высказанье (praedicatum), перезвукъ (переходъ звуковъ), сгода (согласованіе) і т. и.

Звичайно, що додержати до кінця народньої термінології в ті часи було річчю доволі трудною, тому в граматиці Дячана ми стріваємо терміни і не вдатні, стріваємо чимало і термінів давніх, тоді загальних, як от падежь, единственне, множественне число і т. и. Проте вплив термінології граматики Дячана на дальші праці був занадто корисним, бо він правдиво показав той шлях, яким повинна піти граматична термінологія, аби стати справді термінологією української мови.

Граматику Дячана можна закінчити першу половину другого періоду в розвитку граматичної термінології. На сій половині ми спинились трохи докладнійше, щоб показати, як помалу фільологів опанувала думка, що граматиці рідної мови личить і рідна термінологія.

Друга половина зазначеного нами періоду охоплює праці П. Павлусевича, Г. Шашкевича, Партицького, Желехівського, Верхратського і інших. Тут вже справа термінології пішла далеко жвавійше за попередні роки, бо вже був зазначений той шлях, де вона повинна розвиватись.

В журналі „Мета“ за 1865 р.¹⁾ стріваємо де кілька фільологічних статей д-ра П. Павлусевича (підписано П. П.), де знаходимо цікаву термінологію. Термінологія ся визначаєть ся своєю народністю і влучністю, що до виразу того значіння, якого знаком її вживаєть ся. Ось де які з сих термінів: наростъ, присущникъ, одиноке і многократне число, кінцівка, часъ минувший, часівникъ, милозвучність (эвфонія), суголоска, припадокъ (падежь), при-

¹⁾ „Слиди кулішівки у XVII століттю“ (№ 11 і 12); „як говорять Русини Угорські?“ (№ 12); „Грамматика Шашкевича“ (ч. 15—16).

часівникъ (нарѣчіе), соключникъ (союзъ), голоска, голосна, суголосва, самоголосна і т. и.

Граматична термінологія, якої вживає в своїй граматичці О. м. Партицький, вже значно одрізняється од термінології попередніх граматик. „Грамматика руского языка“¹⁾ подає нам чимало термінів, що ввійшли потім до загального уживання і в яких особливо багато скористувався О. м. Огоновський. Деякі терміни Партицький взяв з польської граматики, як, напр., складня (składnia), заименники в оглядні (względne), протинка (przecinek) і т. и. Ось де які з термінів, що їх не знаходимо давніше: прислѣвникъ, речене, число многе, спѣвзвук, звязка, вѣдміна именникѣвъ і глаголѣвъ, знаки роздѣлові — kropka, двокropka, знакъ пытайный, зн. выклику, знаки наведеня („“) і багато инш. Є трохи термінів негарних, як от причастникъ і т. и. У Партицького ж знаходимо чимало термінів синтаксичних, що їх вживається ще й досі: речене, реч. рѣвнорядне, вставлене, пѣдрядне, зложене, складня і т. и.—За джерело де яких термінів Партицького можна вважати граматику Дячана.

В инших працях Партицького²⁾ теж знаходимо чимало гарної термінології, яка де коли визначається своєю оригінальністю й якої не знаходимо у попередніх авторів, як, напр. — здане (польське), положене, склонене, теперѣшнѣсть, будучнѣсть, часослово (verbum), намѣстка (мѣстоименіе), спѣйка (союзъ), наводи („“), заскобки (скобки), наголосъ, наголошуванне, самогласні, число единичне.

Перші праці відомого філолога О. м. Огоновського, як от — „Хрестоматія староруска“³⁾ і „Грамматика латинска“⁴⁾,

1) Партицького відома така грамматика: „Грамматика языка руского для ужитку въ школахъ людовыхъ въ Галичинѣ“, Львів, 1873, 1880. Ми мали в руках тільки „Граматику руского языка для ужитку въ школахъ народныхъ“ Львів, р. 1889.

2) Нѣмецко-русскій словарь, Л., 1867; статі в журналі „Правда“ за р. р. 1867 і 1868.

3) Хрестоматія староруска для высшихъ класъ гимназіальныхъ. У Львовѣ, 1881 р.

4) І. Д-ра Фердинанда Шульца. Книжка для вправы въ явцѣ латинскомъ. На мову руску переложивъ Д-ръ О. м. Огоновський. Л., 1872 р. ІІ. Д-ра Фердинанда Шульца грамматика латинска для школъ гимназіальныхъ. Л., 1874.

дають нам чимало термінів, але здебільшого не самостійних. Огоновський частенько вживає і термінів чужосторонніх, особливо там, де в нас ще не вироблено своєї термінології, — редуплікація, компаративъ, суперлативъ, конъюгація і т. и. Але у Огоновського знаходимо спробу дати і такі терміни, яких у нас вживають не часто, як от: наслідство часівъ (*consecutio temporum*), конъюгація описуюча (*coniugatio periphrastica*), пытане подвѣйне, падежъ частковий (*genetivus partitivus*), часъ оповѣдаючий (*praes. historicum*) і т. и. Варто ще зазначити: пѣвголосна, придавка, родѣвникъ (членъ). Особливо оригінальної термінології в зазначених працях Огоновського ми не знаходимо, — се тіж саме вирази, що їх стріваємо і в попередніх авторів.

Ми пропускаємо аналіз термінології граматичної менших праць цього часу, де стріваємо мало нового і самостійного; хіба тільки в словнику Желехівського ¹⁾ знаходимо де що нового.

Сим ми кінчаємо про розвій граматичної термінології другого періоду. Як ми бачили, витворенне термінології натрапило певний шлях, шлях народности; автори граматичних праць почали пильнувати найкращого висновку в терміні граматичного значіння. Кожний автор працює над термінологією, всяка нова праця має свої власні вирази граматичних розумінъ. Термінологія творить ся, кожне граматичне розумінне має вже силу термінів. Про сталу термінологію поки що не може бути й мови. Більш-менш стала, закінчена термінологія належить вже граматичним працям третього, головного періоду в розвитку граматичної літератури.

Граматичними працями д-ра Омеляна Огоновського починаєть ся третій період в розвитку граматичної літератури і термінології. Праці, що виходили досі, були мало самостійними, не будувались на справді науковому ґрунті і частенько вживали примітивних методів; в них рідко коли одрізнялась мова народня од тодішнього „язичя“. Праця Огоновського „*Studien auf dem Gebite der ruthenischen Sprache*“ (Lemberg, 1880) вперше подала на-

¹⁾ Малоруско-німецькій словар. Львів, 1886.

укові підстави української мови. А р. 1889 вийшов в світ і відомий підручник „руського язика“¹⁾, що став непохитним каменем, на якому почала будуватись граматична література. Праця Огоновського розпочала нову добу в історії українського язикознавства і мала великий вплив на граматичну літературу наших часів.

Що до термінології, то як в сій праці, так і в означених нами вище, стріваємо не багато оригінального з головних термінів; з сього боку Огоновський користувався з термінів Дячана, котрого граматику вважав за найкращу і надто багато стріваємо у його термінів з граматики Ом. Партицького. З термінів, що вперше знаходимо у Огоновського і що їх потім вживають і інші граматики, варто навести: нáростокъ, шелесты (consonantes, з них потім стала „шелестівка“), і т. и. Але терміни, що не часто вживаються, терміни другорядні, у Огоновського витворені сливе що самостійно; з сього боку зазначимо: глаголы спомогаючї, трѣваючї, здвоенне, уподоблене, повноголосъ, препона (приставка), нѣякій рѣдъ, сполучникъ (союз).

Творцями теперішньої нашої термінології треба вважати Степана Смаль-Стоцького і Федора Гартнера. Їх грамика²⁾, що вийшла року 1893, є останнім словом галицько-української граматичної літератури. Смаль-Стоцький і Гартнер були головними діячами в тій боротьбі, що виникла в Галичині за правопис. Боротьба за правопис—чи писати фонетичним чи так званім історичним правописом—довго точила ся в Галичині. Як се часто буває, сій справі надали навіть політичного характеру і панотці по селах з церковних катедр казали промови проти фонетичного правопису, що будім-то мав завести польське абецадло. Але залізна вдача і завзята праця Смаль-Стоцького і Гартнера перемогли всі перешкоди, і з 25 мая р. 1895 фонетичний правопис міністерство освіти ухвалило³⁾.

¹⁾ Грамика руского язика для шкѣлъ середнихъ. Написавъ д-ръ Ом. Огоновскїй. Львѣвъ, 1889.

²⁾ Руска грамика. Уложили С. Смаль-Стоцкїй і Ф. Гартнер. Львѣвъ, 1893. Нове виданне вийшло р. 1907.

³⁾ Див. „Розвій народнього шкільництва на Буковині“, Ілярїй Карбулицькїй. Вашкївцї, 1907. Бібліотека „Проміня“, ч. 4.

Граматика Смаль-Стоцького і Гартнера — се перша граматика, що написана фонетичним правописом. Як ми вже сказали, зазначені вчені вважають ся за творців теперішньої термінології. Вони багато попрацювали, аби витворити термінологію відповідно вимогам української мови. Складаючи термінологію, „треба мати на оці“ — кажуть См.-Стоцький і Гартнер ¹⁾ — „щоб сі слова були: 1) чисто рускі, 2) навіть для дітей легко понятні, 3) щоб вони вгадували істоту річи, а не були простим перекладом більше або менше недоладних технічних виразів інших мов. Очевидно, що чужі слова, які вже добре утерли ся, треба лишити непорушено. Цілком добрих руских виразів технічних має граматика вже коло 100“.

І справді, в граматиці Смаль-Стоцького і Гартнера ми стріваємо вже багато термінів, що вони вперше їх склали і що їх вживає тепер наша фільологічна наука; ось де-які з сих термінів: відмінок, прикметник, злучник, дієприкметник, дієіменник, співзвук, стан (залогъ), оклик (междометіе), голосозвуки, спосіб прямий, приказовий, запинка (,), питайник (?), окличник (!) і т. и. Менш росповсюджені їх терміни: злучка (copula), прикладка (appositio), перечка, назви часів — теперішність, минувність, будучність, приподоблюване (assimilatio) і т. и. В сій же граматиці ми вперше стріваємо назви — *однина* (n. singularis) і *множина* (n. pluralis), що перейшли до нас з сербської мови. Назва відмінків, як взагалі в Галичині, тут числова. „Що ми відмінки лише нумеруємо, на це кождий згодить ся“, каже про се Смаль-Стоцький ²⁾: „бо після нинішнього уживання відмінків по найбільшій часті неможлива така назва, щоб поцілила в саму суть. Також уважали ми на те, щоб технічні вирази були зручні; ми радили б навіть, щоб в виразах стан підметний, спосіб прямий... іменники стан і спосіб промовчувати“.

Джерелами, з яких користувались Смаль-Стоцький і Гартнер, що до своєї термінології, були праці Дячана та Огоновського, подекуди — Словник Желехівського; термі-

¹⁾ Див. „Про плян науки рускої мови в гімназиях“ Ст. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера, 1893 р.

²⁾ Див. „Про плян науки рускої мови“.

нольогії з сих праць вони взяли чимало, але брали переважно те, що було кращого.

Взагалі, про термінологію См.-Стоцького треба сказати, що се одна з найкращих спроб дати більш-менш наукову, вироблену на підставі народньої мови термінологію. Вона мала великий вплив на граматичну термінологію тих праць, що виходили після року 1893. Так, в „Рускій граматиці“ Ом. Поповича ¹⁾, в статі д-ра Вол. Охримовича: „Про наголос в українсько-російській мові“ ²⁾, в граматиці В. Коцовського і І. Огоновського ³⁾, в „Рускій правописі“ ⁴⁾ і в инш. працях знаходимо ті ж само терміни, що і в граматиці Смаль-Стоцького. Що до останніх двох праць, то треба зазначити, що терміни їх сливе що однакові, спільні, і коли вони не вживали термінів Смаль-Стоцького, то брали їх у Огоновського.

Можна сказати, що після граматики Смаль-Стоцького термінологія значно не одмінюєть ся. Але була ще спроба переробити граматичну термінологію. Ми розуміємо термінологію в працях відомого вченого Івана Верхратського ⁵⁾. „Завсїгди старав ся я терміни так укладати“ — каже він в передмові до „Соматології“: щоби легко могли присвоїти ся нашому язику і щоби виражаючи річ определено улекшували научність в письменнім язичі“. Верхратський подав силу своїх власних термінів, правда, не завше вироблених ним на підставі зазначеної цитати: ладня (согласованіє), словолад (синтаксисъ), річня (ученіє о предложеніяхъ), падежня, середовзук, передросток (приставка). Але треба зазначити, що багато термінів Верхратського — хоч деякі і витворені гарно — визначають ся

¹⁾ Руска граматика для шкіл народних. Части I — II. Відень, р. 1897.

²⁾ Записки Наукового Товариства імени Шевченка, т. XXXIII, 1900 р., кн. I.

³⁾ Методична граматика рускої мови для IV кляси шкіл 5 і 6 клясових. Л., виданя II, 1904 р.

⁴⁾ Руска правопись зі словарцем. На основі еляборату Комісії покликаної ц. к. Радою шкільною красвою, прийяті фільологічною секцією Наукового Товариства імени Шевченка у Львові. Львів, 1904.

⁵⁾ 1. Про говор галицьких лемків, Львів, р. 1902; 2. Знадоби для пізнання угорсько-руских говорів. Записки Наук. Тов. ім. Шевченка, р. 1899. кн. I і далі. 3. Начерк соматології, Львів. 1897.

особливою вульгарністю, як от — скорота (скорочення), відсажені поняття (абстрактні), спомічник (вспомог. глаг.), повельник (imperativ.), накінчик (суфікс), стан страдний, одлічник (superlativus), рядовик (gr. positivus); назви часів такі: теперішник, минувшик, давноминувшик, будущик. Цікаві назви одмінків: іменяк, рідник, дайник, переємник (accusativus), зовник, творник, містник; але у відомого російського фільольога Р. Брандта (див. про його низче) знаходимо тіж само терміни: рідникъ, давальникъ, зовникъ, творникъ, мѣстникъ; тільки іменяк та переємник витворив Верхратський самостійно. Де яких з термінів Верхратського не можна не лічити за влучні, але їх занадта штучність, се закінченне скрізь на — и к різке вуха. А як звернемось до самого тексту, „Про говор галицких лемків“, напр., то знайдемо там такі штучні місця: „Де котрі сущники женьського рода можуть приймати накінчик мужський в іменяку ед. числа“ (ст. 10), або „накінчик творника“ (ст. 119), „накінчик дайника“ (119), або ще: „втискає ся тут і там накінчик женьських сущників“ (119)... Колись Ом. Партицький з болем писав: „Наша правопись, мов мучениця яка, ділає свої метаморфози...“¹⁾ Те ж само можна сказати і про нашу термінологію.—Занадта виробленність і штучність термінології Верхратського перешкоджає їй розповсюджуватись, і поки що, крім самого автора, її ніхто не вживає.

Наприкінці треба ще зазначити—„Praktische Grammatik der kleinrussischen Sprache“ (р. 1891) М. Митрофановича, та „Грамматика церковно-словенського языка“ (р. 1900) І. Мільницького. Хоч сі грамматики написані і в наші часи, але написані вони „язичієм“, чомусь подобаєть ся їм і давній правопис і російська термінологія. Тільки де-не-де, частійш у Мільницького, надibuємо другорядні терміни Ом. Огоновського. Зазначаємо сі грамматики, як зразок боротьби давнього, старого з молодим, як зразок великого російського впливу.

Сим ми кінчаємо нарис розвитку граматичної термінології в Галичині. Протягом восьмидесяти років (1830 —

1) Правда, 1867 р., „Етимология і фонетика“, ч. 5—8.

1907) розвитку граматичної літератури розвивалась поруч з нею, як ми бачили, і граматична термінологія. Розвивалась вона не в нас, українців російських, де з сього боку зовсім нічого не зроблено, а в наших закордонних земляків, галичан. Почавши з простого наслідування чужого, з переймання чужих зразків, вона, граматична термінологія, довго не натрапляла на той шлях, яким повинна була йти. Багато перешкод ставало на дорозі розвитку граматичної літератури і разом з нею граматичної термінології, і вони довго не були рідними, як не був рідним і тодішній письменний язик. Але течія народности поволі, то буцім лякаючись чогось, пробивалась до граматичної термінології; то течія ся напружено бігла вперед, то звертала назад, але де далі — вона все більшала й ширилась, аж поки зовсім не запанувала над старим і спорохвілим.

IV.

Поглянемо тепер, як розвивалась граматична термінологія на Україні Російській.

Як ми вже зазначали, в розвитку граматичної літератури у нас була велика перерва. Після граматики О. Павловського р. 1818 аж до наших часів, се б то протягом дев'яноста років, ми не мали жадної граматики. Тому можна сказати, що ми сливе й зовсім не брали ніякої участі в справі розвитку граматичної термінології.

Але протягом 50-х і 60-х років у нас виходили деякі граматики й інші праці, де надібуємо в ряди-годи де-що з термінології. Проте наперед завважимо, що ті терміни, яких ми знаходимо в себе, завше більш народні за терміни галицькі не тільки того часу, але й дальшого.

Почнемо з граматок. З початку 60-х років загальний тодішній рух розворушив і наших письменників і ми маємо низочку граматок, виданих для селян. Се були перші наші граматики — П. Куліша, Деркача, Т. Шевченка, Л. Яценка, пізнійше — Гапцука ¹⁾. Що до термінології, то

¹⁾ Ми переглянули ось які граматики.

І. П. Куліша. Граматка. С.-Петербургъ, р. 1861, ціна 3 коп. Була ще граматка р. 1857, 50 к.

в зазначених працях ми знаходимо її дуже мало, та й то, звичайно, тільки в термінах другорядних. В граматці П. Куліша знаходимо: азбука маленька або стрічна, прописна, крива (скоропис), складні. Краще стоїть справа з термінологією в самій цікавій з тодішніх грама-ток, в граматці Ілька Деркача, де вперше знаходимо назви звуків: приголосні, голосні, півголосні або зазначки; наголос тут витінка, зазначені склади прости і перевернуті. В „Букварі“ Шевченка, що до термінології — нічого цікавого. В граматці Яценка знаходимо де які терміни Деркача, а також — значокъ (буква), голосъ (звукъ), слово односкладне, двохскладне і т. и. Нічого особливого не знаходимо і в „Абетці“ Гаццука.

У відомім місячнику „Основа“ знаходимо декілько статей цікавих що до термінології: 1) „Замѣтки о русинской терминологіи“ М. Левченка, 1861, кн. 7; 2) „По поводу замѣтки г. Левченко“ П. Ефименка, 1862 р., кн. 8; 3) „Наські граматики“, 1862, кн. 1. В сих статях ставлено питання за народню термінологію, запрошувалось помагати розроблюванню її, але основяне нічого не зробили для розвитку термінології. В зазначених статях ми знаходимо і деякі терміни: писовня (орфографія), мовниця (граматика) — два цікавих терміни у Левченка; ті ж само терміни у Ефименка — правопись, словопись, словописання, а граматика — письменниця. Трохи більше термінів знаходимо в статі Гатцука („Наські граматики“): голосна, приголосна, півголосна, мення речей, примення (прилагат.) замісьмення, приглаголля (нарѣчіе), замісьглаголля (междом.), міжслівва (союз), передслівва (предлогъ), на́рост (суффіксъ). Як бачимо, деякі з термінів дуже влучні, а решта все таки витворена відпоідно народній мові.

II. Українська граматка. Скомпонував Ілья Деркачъ. Москва, 1861 року.

III. Букварь южно-русский. Цѣна 3 коп. С.-П.-Б. Составилъ Тарасъ Шевченко, 1861 р.

IV. Граматка за для українського люду. Скомпонував Л. Яценко. Ціна 10 шагівъ. Москва, 1862 року.

V. М. Гаццук. Українська Абетка. Москва, 1871 р. ц. 30 коп.

Відомий етнограф М. Номис теж лишив нам де кілька гарних, чисто народніх термінів. В його рецензії на словник К. Шейковського ¹⁾ (р. 1862) знаходимо ось які терміни: похилення (modus), слововиводъ (етимологія), будуче уремня, одміна падеживъ, приголось (согласная), вимова, писання (орфографія), півголосна літера і т. и. Де що знаходимо те ж саме, що і в Гатцука: голосна, замість глаголя, мення. В передмові до відомих „Приказок“, ²⁾ написаній чудовою народньою мовою, знаходимо: цятка (точка), велика літера, вимова, приголось (согласная), покороченне мення.

Як ще додамо, що є по декілько термінів в словниках Закревського, Пискунова, Шейковського, в „Ужинку рідного поля“ Гатцука, і в де яких инш. працях, то се буде і все, що ми знаходимо в себе з термінології за 50 і 60 роки.

Дальніші обставини склали ся вже так, що українське слово було зовсім заборонено, видавати наукових праць стало невільно. І тільки в 1905 року впали ті ганебні застави, що не давали колосити ся нашій рідній культурі. А в 1906 р. у нас починаєть ся розвій граматичної літератури.

Але ранійше, ніж приступити до граматик нашого часу, скажемо ще про ту граматичну термінологію, яку знаходимо в відомім словнику Уманця і Спілки. Звичайно, що од чотирохтомного словника ми маємо право вимагати, щоб він зазначав і граматичну термінологію. Але з сього боку словник не дуже вдалий. Ми не знаходимо в йому перекладу таких звичайних термінів, як от „подлежащее“, „междометіє“, „двоеточіє“, „тире“, „дѣепричастіє“ і т. и. Джерела де яких термінів, що знаходимо в словнику, не завше правдиво зазначені; так Осадці приписано чимало термінів, яких ми у того не знаходимо, як от приглаголя, примення; не знаходимо в граматиці Смаль-Стоцького термінів „сполучник“, „причастник“, заім. „посидательний“ і инш., які приписані їй; крім сього, у См.-Ст. числівник, а не числѳвник, і т. и. Частенько чомусь в

¹⁾ Де що про українське писання і про словосбіръ К. Шейковського. Листъ до редакції. (Черниговскій Листокъ за 1672 р. № 2—4).

²⁾ М. Номисъ. Украинскі приказки, прислівья і таке инше. С.-П.-Б., р. 1865.

словнику вазначаець ся і не той наголос, який знаходимо в джерелах; так, в словн. Желехівського знаходимо не „числівник“, „порівняння“, „спряження“, як подає словник Уманця, а „числівник“, „порівняне“, „спряжене“. В граматиці См.-Ст. знаходимо не „іменник“, а „іменник“. І т. и.

Першою граматикою, що вийшла в наш час, була „Коротка граматика української мови“ П. Залозного (року 1906). Як і вазначає сам автор в передмові, він скористував з галицьких термінів майже цілком. Наша незвиклість до граматичних термінів примушувала кожного з наших авторів граматики обговорювати про се в передмові, лякаючись, що їх термінології не зрозуміють. „Може хто скаже, що не слід було, живучи в Росії, де суспільство, виховане в російських школах, призвичаїлось до російських термінів, — не слід було міняти їх на інші“, каже П. Залозний в передмові. „Терміни все одно слова не живі, і як би вони не говорили ся, від того мова не псується“. Зваживши далі, що терміни російські, в більшості — далеко не російські і що терміни російських граматики „мають такий стрій, що їх ніяк не можна вбгати в нашу фонетику“, автор каже: „В галицькій Україні наукові справи, а між ними й граматика, давно вже викладаються українською мовою; там вироблені граматичні терміни із рідних слів; завчити або зрозуміти їх зовсім легко навіть школяреві (?), що знає російську граматику. Тим то беремо галицькі терміни майже цілком“. Звичайно, що терміни „слова не живі“ і що „як би вони не говорилися, від того мова не псується“. Так, але вони повинні бути витвореними з слів живих, бо без сього хоч і не поспеуєть ся мова, зате псуватиметь ся справа кращого вивчення рідної мови. Сього не мав на оці д. Залозний і тому вжив в своїй граматиці термінів переважно з граматики Коцовського, і не пошільнував, аби більше переробити їх і більше пристосувати до рідної мови. Нічого самостійного, виключаючи де яких другорядних термінів, в граматиці Залозного ми не знаходимо. Хибою граматики ми вважаємо й те, що в ній граматичні терміни не мають наголосу, — се для середнього читача, не знайомого з граматиками галичан, дуже незручно. Тут вже автор не може сказати, що „як би терміни не говорилися, від того мова не псується“.

Спробу витворити граматичну термінологію так, щоб вона була більше народньою і щоб термін відповідав тому розумінню, якого знаком його вживається, зробив у нас профес. А. Кримський. Попереду в числах „Зорі“ за р. 1906, а потім в окремій граматиці, ми бачимо цікаву термінологію. На жаль, поки що вийшло тільки чотири випуски сеї корисної граматики ¹⁾. В сеї праці проф. Кримський висловлює теж і свої думки, що до граматичної термінології. Зазначивши про джерела російської термінології, — джерела не всі, бо чомусь зазначається один тільки Іоан, ексарх Болгарський, — автор пише: „Малорусская грамматическая наука, въ виду общаго, принципиальнаго демократическаго стремленія малорусской литературы къ простонародной удобопонятности, много разъ пыталась выработать свою собственную, родную грамматическую терминологию и такой опытъ оффиціально проведенъ теперь въ галицкихъ и буковинскихъ малорусскихъ гимназіяхъ“. Далі автор питає: „Но удачна ли оффиціальная австрійско-малорусская терминологія?“ і відповідає, що ні. „Ну вотъ, по ней „имя существительное“ называлось прежде „сущник“ (что очень походило на „сушник“, т.-е. уваръ изъ сухихъ плодовъ, или хворостъ, собираемый в лѣсу; валежникъ), а теперь оно называется болѣе удачно, но все же сбивчиво: „йменник“ (какъ будто имя прилагательное и имя числительное уже не могли быть названы „йменниками“) ²⁾. Зазначивши далі хиби числової назви відмінків, проф. Кримський каже про термінологію своєї граматики: „Я рѣшилъ: въ своей грамматикѣ брать изъ закордонной малорусской грамматической терминологіи только кой-какіе отдѣльные термины, которые поноснѣе, а вмѣсто того или держаться русской (т.-е. церковно-славянской или болгарской) терминологіи, или, съ оговоркой, предлагать свои собственные термины, которые не очень отступали бы отъ русской, т. е. болгарской терминологіи, и могли бы казаться для украинцевъ удобопонятными“ ³⁾.

1) Украинская грамматика для учениковъ высшихъ классовъ гимназій и семинарій Приднѣпровья. Т. I, выпускъ 1. Москва, 1907. Томъ II, выпускъ 1, (уроки I — V). М. 1907. Т. I, вип. 2 і 6, М. 1908 р

2) Кримський, грамматика, т. II, вип. I, ст. 1 — 2.

3) Ibidem.

Граматика А. Кримського написана російською мовою і на жаль в ній ми знаходимо дуже мало другорядних термінів. Перш над усе — автор витворив декілько назв частей мови: ім'я самостійне або суще (в сербській мові маємо самостайне ріјечи), ім'я приложене, ім'я чи-слове; його містоїменник стріваємо равї ще у Дячана, а виклик — у „Рускій правописі“. Решту термінів автор чомусь перероблює з російсько-славянських: глагол, на-річчя, предлог, союз. Що цікавого з граматичних термінів, так се назви відмінків. Автор незадоволений з російської номенклатури відмінків. „Можеть ли славянинъ“, каже він в зазначенім місці про термінольоґію: „не зная греческаго языка, постигнуть, о какомъ актѣ „паденія“ идетъ рѣчь при склоненіи, или на какое „рожденіе“ указываетъ форма „стола“, или какая „вина“ указывается в формѣ „я вижу лѣсы?“ Не подобаєть ся авторови і звичай галичан давати числові назви відмінкам. „Для оцѣнки удобства или неудобства этой системы пусть-ка русскій читатель догадается, что „відмінок п'ятий“ — это есть „падежъ звательный“, „відмінок шостий“ — „творительный“ і т. п.

Через се Кримський дає назву відмінкам відповідно їх значінню. Але терміни проф. Кримського, виключаючи деяких, не можна вважати за самостійні — деякі з його термінів, як і самий спосіб витвору, ми знаходимо ще у Брандта¹⁾. Ось сі назви відмінків: називний, родовий (тут же пояснюєть ся: „лучше бы выхидний або частковий“), давальний, знахідний (accusativus), кличний, орудний, місцевий. Терміни називний і давальний знаходимо у Брандта. Порівнюючи сі терміни з термінами І. Верхратського, що теж спробував дати назву відмінкам (див. вище), повинно признати терміни проф. Кримського трохи відповіднішими. Проте, про термін, ну, хоча б „знахідний“, можна сказати, перефразуючи слова самого автора: про який „знахід“ говорить ся в реченні — „він побив жінку“, або — „я зламав ножа“?

Подамо тут табличку, з якої буде віднійше, поскільки Верхратський і Кримський, що пробували дати відповідної назви відмінкам, скористували з термінів Брандта.

1) Праці його див. нижче.

	<i>Брандт.</i>	<i>Верхратський.</i>	<i>Кримський.</i>
Nom.	назывникъ, <i>назывный</i>	іменяк	<i>називний</i>
Gen.	родный, <i>родникъ</i>	<i>рідник</i>	родовій
Dat.	<i>давальный</i> , давальникъ	дайник	<i>давальний</i>
Acc.	винильный, <i>винильникъ</i>	пересник	знахідний
Voc.	зовный, <i>зовникъ</i>	<i>зовник, викличник</i>	<i>кличний</i>
Abl.	творный, <i>творникъ</i>	<i>творник</i>	орудний
Instr.	мѣстный, <i>мѣстникъ</i>	<i>містник</i>	<i>місцевий.</i>

Як бачимо, всі терміни Брандта, виключаючи accusativ'a, — назви йому наші фільольоги ніяк не придумаютъ — всі терміни ввійшли до нашої граматики.

Таким чином, як бачимо, термінологія проф. Кримського, здебільшого, не самостійна. Решта не головних термінів теж не виявляє нічого оригінального і нічим не одрізняєть ся од термінів галицьких.

Третьою граматику, що вийшла у нас, була „Коротка українська граMATИКА для школи“ Грицька Шерстюка (р. 1907, Полтава, видавництво „Український учитель“). На ній ми довго спиняти ся не стали б, бо в сій граматиці по часті термінології, як і в граматиці П. Залозного, самостійного знаходимо мало. Але те, що вона призначена для школи, примушує нас де що про неї сказати. В передмові, що дуже нагадує собою зазначене нами місце в граматиці Кримського про термінологію, автор каже: „Галицькі граматичні терміни я признав ¹⁾ не всі досить вдатними та зрозумілими й через те мусів де-які з них амінять на терміни витворені професором А. Є. Кримським ²⁾ у власній граматиці“. Що до термінології, то д. Шерстюк користував ся з граматики Ом. Поповича та Залозного, а головні терміни, навіть невдалий на річчя — невдалий, бо він не виявляє того розуміння, якого знаком його вживаєть ся — взяв з граматики проф. Кримського. За Кримським Шерстюк в передмові правдиво висловлюєть ся проти числової назви відмінків, що панує в Галичині, а між тим сам же вживає числової назви ступнів порівняння, як се роблять і галичане. Дбаючи про те, щоб граMATИКА „була цілком зрозуміла для

¹⁾ Автор зазначає в джерелах, з яких він користував ся, тільки одну галицьку другорядну граматику Поповича.

²⁾ Як ми бачили, здебільшого вони витворені не ним.

українських учнів“, д. Шерстюкови слід було краще по-пильнувати граматичної термінології, сього живчика граматики.

Великою хибю граматики Шерстюка є й те, що ми вже зазначили про граматику П. Залозного — хоч би один де-небудь наголос над граматичним терміном. В граматиці для школи сього не повинно б бути ні в якому разі. Та й справді, як учень стане наголошувати назви „підмет“, „наголос“ і т. и., коли тут помиляеть ся навіть читач середньої освіти? Термін „наголос“ учень скорі прочитає „наго́лос“, або „наголос“, ніж так, як його читати слід. Кращі галицькі граматики — як от граматика Смаль-Стоцького — вживають наголосу не тільки над термінами, але й над кожним словом. А в нас, де ще суспільство не привиччилось до вивчення рідної мови, учні, особливо ті, що одержали трохи російської освіти, читаючи, будуть калічити рідну мову. Наголос у с'м разі був би для їх дуже корисним. Зазначений нами відомий фольольог Смаль-Стоцький в своїй статі: „Про плян науки рускої мови в гімназиях“ між иншим пише: „Що наголос руских слів треба в рускій граматиці конечно подавати, се зрозуміла більша часть граматиків“. Тільки не наші, додамо ми од себе.

Самою цікавою, збудованою на науковому ґрунті, є у нас „Українська граматика“ Є. Тимченка. Се найперша у нас наукова граматика і між короткими граматиками нашого часу, здебільшого не виробленими самостійно і не збудованими науково, вона значно виділяеть ся. Про термінологію автор каже в передмові: „Дотично граматичної номенклятури маю завважити, що в де-яких термінах я відступив від загально вживаних в галицьких школах, замінивши їх, на мою думку, відповіднішими; зрештою граматичні номенклятурі я не надаю великої ваги і ладен не вживати надалі нововитворених термінів, коли компетентна критика не признає їх і подасть щось кращого“. Отже, хоч автор і каже, що він номенклятурі „не надає великої ваги“, проте в його граматиці ми знаходимо найкращі терміни з тих, що витворила досі закордонна граматична література. Самім термінам д. Тимченко попильнував дати українську конструкцію. Чимало з тих термінів, що знаходимо в зазначеній граматиці, знаходимо ще в „Русско - малоросійскомъ

словарь" (р.р. 1897—1899) того ж автора, який, до речі мова, сливе що не має тих хиб, що ми зазначили на словник Уманця і Спілки. Ось де які з термінів граматики, яких ми не стріваємо у попередніх авторів: часівник (*verbum*), спосіб дійсний, вольовий, гаданий, речівник, ступені якості (краще було б міра якості), стосування (*declinatio*), часування (*conjugatio*), займенники присвійні (в Галичині — присвоюючі) і т. и. В „Русско-малороссійскомъ словарѣ“ стріваємо багато термінів чисто народніх: двуголоскя, роздїлка (тире), ридь чоловічий, жиночий, часъ мынулый і т. и. Терміни часівник, речівник, стосування, часування і де які інші знаходимо і в польській термінології: *czasownik*, *rzeczownik*, *stosowanie*, *czasowanie*; що до останнього терміну — часування, то він викликає зайву асоціацію, бо часування в нашій мові означає агонію.

Як ми вже зазначали, трудність витвору відповідної граматичної термінології частенько примушувала українських фільологів черпати з загальної латинської термінології, надавши їй, звичайно, української конструкції. Так робив О. Огоновський, Верхратський, Студинський ¹⁾ і багато інших; теж робить і Є. Тимченко. У його стріваємо латинську назву відмінків, — номінатив, генетив і т. д., часівники активні, пасивні, суфікси, префікси і т. и. Можна тільки пожалкувати, що автор не подбав, аби для зазначених термінів подати український вираз, тим більше, що такі вирази у нас є ²⁾.

Що до наголосу над термінами, то в граматиці Тимченка ми частенько його знаходимо, проте не скрізь. Але брак з цього боку трохи заповнюють ся тими правилами про наголос, які подані в граматиці.

За джерело теї граматичної термінології, якої вжив д. Є. Тимченко в своїй граматиці, треба вважати вагалі закордонну граматичну літературу, переважно Смаль-Стоцького і Огоновського. Велика у автора свідомість фільологіч-

¹⁾ „Адельфотес“, грамика видана у Львові в р. 1591. К. Студинський. Зап. Н. Тов. ім. Ш., т. VII.

²⁾ Див. критику граматики д. Тимченка в „Діл“ за 1907 р., № 112 д-ра М. Пачовського, а також — „Русск. Филологич. Вѣстникъ“, 1907, № 2, ст. 419 — 422.

ної літератури допомогла йому скористуватись з найкращих термінів. Тут ми повинні проти волі згадати ще про зазначені граматики Залозного та Шерстюка. В тих джерелах, на які покладаєть ся д. Залозний, зазначені — граMATика Коцовського, „Обзоръ фонетическихъ особенностей малорусской рѣчи“ (р. 1889) В. Науменка і „Лекціи по исторіи русскаго языка“ А. І. Соболевського. Виключаючи останні дві праці, в яких автор особливо скористуватись не міг, виходить, що П. Залозний писав свою граматику на підставі тільки одного Коцовського... Теж саме можна сказати про граматику д. Шерстюка, що з закордонної літератури скористував тільки з граматики Поповича. В граMATиках Залозного та Шерстюка в списку джерел не знаходимо головних праць граMATичної літератури — граMATик О. Огоновського та Смаль-Стоцького.

Сим ми кінчаємо про розвиток граMATичної термінології на Україні Російській. Український язык тут не признавав ся офіційно, ніде по школах він не викладав ся. Тому розвиток граMATик рідної мови, а разом з тим і граMATичної термінології йшов по-за межами України Російської, на Галичині, де українська мова здавна була признана офіційно і на ній вело ся викладанне науки по школах. Термінологію ми знаходимо в себе тільки випадково, по всяких передмовах та граMATках, і тільки в останні дні — по граMATиках. Але треба зазначити, що ті терміни, яких знаходимо в себе, — здебільшого се терміни другорядні, — вирізняють ся своєю народністю, своєю народньою конструкцією (час минулий, а не минувший, рід чоловічий, жіночий, присвійні, а не присвоюючі займенники). Що до головних термінів, то вони у нас не знаходили собі доброго ґрунту на витворенне, і їх у нас брали з термінології галицької.

Спроби термінів синтаксичних ми ще в себе не маємо, бо поки що у нас кожний автор починає з часті першої, а складні — ще ніхто не подав.

V.

Нам застаєть ся сказати ще про ті впливи, що одбивались на розвитку граMATичної термінології і що кляли на неї таку чи иншу ознаку. Українська термінологія, як

ми бачили, довго складала ся, довго витворювала ся і йшла навпомацки, поки не натрапила певний шлях — шлях народности. Під боком були сусіди, що мали досить розвинуену граматичну термінологію, яка не могла не впливати на термінологію українську.

Що до впливів, то можна намітити такі 4 пороги в розвитку нашої термінології: 1) вплив славянський, 2) вплив російський, 3) польський і 4) вплив живої народньої мови.

Про славянський вплив ми вже вище зазначили, — він панував скрізь по славянських землях. Всі перші граматики українські в Галичині писані кирилицею. Росія теж довго впливала на Галичину; праці Ломоносова, Греча, Востокова і инш. дуже впливали на наші граматики як своїм змістом, так і термінологією. Російський вплив, звичайно, тільки гальмував розвиток рідної термінології; він довго держав ся непохитним і лиш з 60-х років почав значно слабшати.

Тут ми повинні ще зазначити, що термінологія відомого російського філолога Романа Брандта впливала трохи й на нашу. Проф. Брандт, як відомо, в своїх працях ¹⁾ уживав одмінної од загальної російської термінології, особливо, що до назв відмінків; от сі назви: назывный, назывникъ, рѣдныи, рѣдникъ, давальный, давальникъ (або получальный, полученый), винильный, винильникъ, зовный, зовникъ, творный, творникъ, мѣстный, мѣстникъ. Як ми вже бачили, з сих назв скористували для своїх термінів Верхратський і Кримський. Стриваємо ще у Брандта терміни — гласникъ, согласникъ (або созвучная), безголосный звукъ. Цікаво зазначити ще терміни чисел — одинъ, двоинъ, множинъ, які тепер у нас розповсюджені по граматиках і які ваяті в сербської мови. — Взагалі треба сказати, що метод, форму витворення термінів, яку подав Брандт, ми знаходимо і в наших граматиках.

¹⁾ Див. праці: Поправки и дополненія къ русскому переводу сравнительной морфологии славянскихъ языковъ Ф. Миклошича. Москва, 1891. Лекції по исторической грамматикѣ русскаго языка. Фонетика. М. 1792. Староцерковный языкъ. М. 1902.

Разом з тим, як до граматичної літератури пробивається народня течія, починаєтє ся і вплив польської граматичної термінології. Треба зазначити, що славянська граматична термінологія сливе що зовсім не впливала на термінологію польську. Дуже давно латинська термінологія була перекладена просто на польську народню мову; польська мова не мала, можна сказати, таких занадто невдалих термінів, які ми стріваємо в граматиці російській.

Ми переглянули граматичну термінологію одной з перших польських граматики, що була дуже розповсюджена, мала до десятка видань і викладалась скрізь по школах — граматики Онопрія Копчинського (1755—1817), відомого польського педагога й діяча по народній освіті¹⁾. Вже в цій граматиці знаходимо чимало термінів таких, що потім стрівають ся в українських граматиках.

Ся народність польської граматичної термінології рано почала впливати на нашу термінологію. Зразків народньої термінології, крім польської, тоді ще не було, тому зрозуміло, що українська граматична література мусіла звернутись до польської і витворювати свої терміни на її зразок. Ще в „Практичній граматиці німецьк. яз.“ р. 1862 (див. вище), граматиці, де ми сливе що вперше знаходимо народню термінологію, ми стріваємо і терміни, що можна вважати за витворені з польських, як от степенованье, підметъ і т. д. А в „Читанці языкоучебній“ р. 1863²⁾ знаходимо поруч з термінами українськими і терміни польські (в лапках), що свідчить про їх джерело: підметъ (podmiot), середнікъ (średnik, з латинського — media nota), положене підрядне (podrządne) і т. и.

Пізнійшими часами, роками 70 і 80, коли народня течія вже брала гору над старим в граматичній термінології, вплив польський став ще більше помітним і в нас на польський зразок було витворено чимало термінів. От приклади термінів, що відзначають ся польським впливом і иноді просто перекладених з польського: у Партицького: складня (składnia), заиенники взгляди (względne),

¹⁾ Grammatyka dla szkół narodowych. Warszawa; p. p. 1778, 1780, 1783.

²⁾ Упраженія граматичні, Гр. Шашкевича.

протинка (przecinek), kropka (kropka) і т. и.; у Огоновського: рідь нѣякі й (nijaki), полож. втручене (wtřasone), степ. рѳвний (st. rѳwny), ст. вышій (st. wyższy), предметъ (przedmiot, obiectum, — Упражн. грам.). Взагалі, Огоновський ужив чимало термінів, або витворених на польській зразок, або взятих просто з польської мови ¹⁾.

Польський і український язик з давніх давен впливали один на одного, кожний з їх позичав слова один у одного, так що тепер маємо силу слів, що про їх не можемо сказати, кому вони належать — чи вони наші, чи польські, бо вони спільні. Українські фільольоги не могли не брати польських термінів — вони були рідними і в нашій мові. От через се можна сказати, що вплив польської граматичної термінології на нашу був здебільшого корисним.

Другим джерелом, з якого наші фільольоги чимало користували, що до граматичної літератури і термінології, була мова німецька. Копитар, Шафарик, Добровський і інші діячі пори славянського відродження писали свої праці переважно німецькою мовою; звичайно, наші вчені з ними знайомились і се одбило ся трохи і на нашій граматичній термінології; в де яких працях, напр. у Огоновського, иноді знаходимо поруч з терміном українським і термін німецький (в скобках), що свідчить про джерело, звідки термін сей витворив ся.

З термінів, що витворили ся під німецьким впливом, варто зазначити: реченье наге (nackter Satz, Осадця) шелести (Geräusche, Огон.), визвук (Auslaut) ²⁾, назвук (Anlaut, См.-Ст.), форма (die Form, Дячан), заключки (Einschlusszeichen, Упр. гр.), знак приводний (Anführungszeichen, Упр. гр.), знаки размышлення (Gedankenstrich, Левицьк.), со прошедше время (die Mitvergangene Zeit,

¹⁾ Ось ще приклади термінів, що мають на собі польський вплив: заименникъ (zaimek, Упр. гр.), голоска (głoska, П. Павлус.), сгода (zgoda, Дячан), здане (zdanie, Сл. Парт.), одміна (odmiana, Парт., Сл. Ум.), припадокъ (przypadek, П. П.), имена зборову (zbiogowe, Огон.); назви способів у Парт. і Огон. — высказуючий, неозначений, писарскі знаки (pisarskie znamiona, Упр. гр.), крапка (Уживок р. поля), знакъ пытанья (znak pytania, Дячан). У Тимченка: писовня (pisownia), часівник (czasownik), речівник (rzeczownik), час пришлий (przyszły). І т. и.

²⁾ У Я. Грота є термін „призвукъ“ (придыханіе).

Практична гр.), предпрошедшее (Vorvergangene Zeit, Пр. гр.), числит. основательныя (Левицькій), основні (grundzahlen) і т. и.

Менш помітним був вплив інших слов'янських мов, бо вони ще не мали розвитку своєї термінології і більше черпали з слов'янсько-російського джерела. З чеської, напр., та сербської мов ми взяли дуже мало граматичних термінів.

В чеській мові знаходимо чимало термінів, цілком похожих на наші теперішні. Так, в граматиці Ганки ще р. 1832 ¹⁾ ми знаходимо samohlásky, sùhlásky, dwogzwoŭsky, pryslowky, wykřiknjky, skladna і т. и.; за джерело їх проте можна вважати польську термінологію, бо ті ж само терміни знаходимо ще у Копчинського. Тут же ми стріваємо і терміни rpusob, rpusudek, яких вживаєть ся ще й досі в нашій термінології. Терміну Партицького на м'єстка (pronomen) знаходимо у Ганки джерело — pámestka. Тут же знаходимо і термін podmet (у нас підмет), але він скорі польського походження.

Що до сербської мови, то вона впливала на розвиток нашої граматичної термінології ще менше за чеську. В граматиці Даничача (р. 1850) стріваємо подметъ, прирокъ (praedicatum), реченица (у нас речене), глаголи перелазни (переходні) і т. и. Nomina substantiva тут самоставне ріжечи, що знаходимо і в нашій термінології — ім'я самостійне (у проф. Кримського). З сербської ж мови до нашої граматичної термінології увійшли назви чисел: јединна (n. singularis) і множина (n. pluralis), що їх знаходимо перше у проф. Брандта, а потім і в нашій термінології, починаючи з граматики Смаль-Стоцького.

От такі були впливи на розвиток граматичної термінології. Звичайно, більший вплив помічався з того боку, де граматична література була більше розробленою і де терміни були ріднішими нашій мові — се з боку Польщі. Інші мови теж покладали знак на нашу термінологію, але знак мало помітний і випадковий, що не довго держав ся у нас і був швидко знесений живою течією, що запанувала в граматичній літературі. Течія ся була — жива народня мова.

¹⁾ Mluwnice cili saustawa ceskehoazyka. Podle Dobrowskeho. Od Wacława Hanky. W Praze, 1832.

Щоб показати правдивість висловлених думок, ми подамо далі „Історичний словник української граматичної термінології“.

Українська граматична термінологія знаходить ся тепер в останньому періоді свого витвору. І поки вона не стала скам'янілою, ми повинні подбати, щоб вона витворилась як можна найкраще, щоб вона придбала собі форми як мога більше народні, як мога більше зрозумілі. А поки що багато термінів, що повинні мати собі відповідну українську форму, її не мають, як от назви відмінків, назви міри порівняння і т. и. Багато термінів мають не відповідну форму; деякі з їх мають по скілько виразів і наші фільольоги вживають тих, що їм більше до вподоби. Наголос термінів теж вживається так, як бажається авторови, — маємо, напр., однина (См.-Стоцький), одніна (Коповський) і однинá (Брандт, Кримський), множина, множи́на і множинá, і т. и.

От через все се з'їзд українських фільольогів стає неодмінно потрібним, стає питанням часу. З'їзд, і тільки з'їзд заповнить всі ті прогалини, що помічаються в граматичній термінології, розв'яже всі ті темні й спірні питання, що виникли з сього боку останніми часами.

Про сімуляції у хірургії.

Головного хірурга Київськ. Військ. Шпиталу

Д-ра М. Галіна.

На широкому полі науки взагалі, а хірургії з окрема, іноді випорсують ся бурянці, котрі здають ся здаля й справді за щось варте і навіть можуть зацікавити справжнього наукового орача, ще й одурити його, як що він не озирнеть ся навкруги і не обміркує обставин життя і випадковости буряноквого зявища. Це діялось здавна, ще тоді, як людський науковий розум йшов помацки, силкуючись розгадати природу чоловічу і його хвороби тільки оком і то простим та пучками, це дієть ся й тепер, хоч чоловік озброїв себе не тільки знаннем своїх попередників, а навіть і різноманітним струментом та лабораторними і кліничними методами. Хто з щирістю, та не досить освіченим розумом, а хто з поспіху та з малою науковою вагою випрочаєть ся на те наукове поле, як „перекоти поле“, а нащадкам доводить ся розбірати ся у тому і відкидати суріпу од доброго зерна.

А тим часом громадське життя зо всіма галузями свого існування викидає з себе все нові і нові запити і наука повинна не тільки дати одповідь, але ж і зясувати її. Розвій капиталізму з його залізницями, фабриками, трамваями і т. інше, викинув на хірургічне поле чимало таких хвороб, яких наша наука по за 100 років не знала. А разом з тим загальна військова повинність у Росії, за 25-30 останніх років, випростала з себе такі медичні речі, перед котрими всякий

лікарь замислюєть ся. Досить відомо, що не кожен може бути воякою і не мало людей знаходить ся, що й не хотять іти у москалі. Особливо це тичить ся до інородців, яким, дісно, трудно служити у війську. Не диво, що ці інородці вживають усяких засобів, щоб тільки уникти військової служби.

І до чого тільки людський розум, керуючись чи злого волею, чи необхідністю та примусом, не доходить, щоб тільки запобігти біди і одсахнути ся од військового обовязку. Одні рубають пальці та нівечать собі вуха і очі, як, наприклад, наші Українці в Поділля, Волинщини та Київщини, другі—калічать руки, ноги, роблять собі штучні гили (*hernia artific.*) і т. и., як, напр., Євреї, у третіх — зявляеть ся штучним опух ніг (*oedema artific.*), як у Вирмен, або штучне обруденне (*phlegmona artific.*) і штучні гулі (*tumores artific.*), як у старообрядців і мешканців Минської губ., і так далі без кінця.

Усі оці покалічення уявляють з себе цілу низку нових хірургічних хвороб, невідомих взагалі лікарям, бо віде в підручниках не списані вони.

Крім таких покалічень, новобранці, особливо з інородців, так штучно вдають справжні хвороби, що іноді і занадто досвідченому професорови не втямки розібрати ся і розпізнати симуляцію від дійсної хвороби, або вродженого каліцтва. І от, як що такий вчений не обережить ся і опише таку симуляцію, як дійсну хворість, то у чисту науку попадає бурян-омана, який повинно, конче, вирвати і геть одкинути.

На цих сторінках ми маємо на меті відігнути один тільки краєчок наукових хірургічних помилок.

Діло ось у чім. Ще в 1857 році в Товаристві Паризьких хірургів (*Société chirurgie de Paris*) було прочитано оповідь д-ра Perrin'a про одного хворого солдата, у котрого одна нога була скорочена на 3 ctm., клуб (*crista os. ilii*) цієї сторони стояв вище як на протилежній, а крім того почував ся помацки, приклавши долоню до більшого оворотя (*trochanter major*), якийсь глухий ляск, як тільки овороть стегна ворухивсь чи то вперед, чи взад. Здавалось, що головка стегнова (*caput femoris*) виходить з свого суглоба, (*articulatio*) і знов вертаєть ся на своє місце, то б то—зявляеть ся „звичайний або кількарязовий звих“ суглоба. Оцей ляск, із за суперечок різних поглядів, так зацікавив Товариство Паризьких учених, що вони обрали з поміж себе найвидат-

війших хірургів і анатомів того часу, склали комісію з них і препоручили їй дослідити, з якої причини той ляск? Комісія ця зробила поспити на трупах, але ж привести ляскання на трупі не спромоглась і нічого певного з тих спробунків не вийшло. Все ж таки найвидатніші з учених висловились, що тут не йде діло о якимсь звихленню суглоба, а лише тільки о совганню переднього краю великого задкового м'язя (*m. gluteus max.*) поверх більшого оворотя стегна.

На цім діло поки що й припинило ся.

Прошло 50 років з того часу, як знов, у 1905 р., у французькій же хірургічній літературі д-р Ferraton оповістив про одного хворого, теж солдата, у котрого завше боліло в крижах (*reg. lumbalis*), особливо на правій стороні і щось ляскало в межі правої кульші (*reg. coxae*), до того ще й хворий шкульгав на праву ногу. Д-р Ferraton зробив операцію своєму хворому, але ж, розрізавши шкіру й оголивши більший оворот і край в. задкового м'яза, він не знайшов нічого незвичайного, патологічного і з тим зашив рану. Хворому ця операція нічогоісінько не допомогла. Все ж, автор хоч і не зрозумів хворування свого солдата і мав призру на його, а проте висловив ся, що глухе ляскання коло суглоба залежить від того, що передній край *m. glutei max.* перескокує через більший оворот.

Через 2 роки після цього (1907) вже в німецькій медичній літературі проф. Вауер оповіщає про одну молоду дівчину, що почала жалітись на біль і якесь глухе ляскання в лівому стегні, після того як вона натрудила собі дуже ногу, підіймаючись і лазючи по високих Альпійських кручах. Вауер хоч і не находив ніяких зовнішніх змін ні в кульші, ні в стегні (про *pelvis* і скорочення ноги він не згадує), а все ж зробив операцію дівчині, то б то оголивши більший оворот (*trochanter m.*) і тужньову частину в. задкового м'язу, пришив передній краєчокъ цього м'язя до окістниці б. оворотя. Дівчині полегчало. З приводу цього факту проф. Вауер висловлюєть ся, що до причини ляскання в межі кульші, згідно з комісією Пар. хірургів і д-ром Ferraton'ом.

Такими ж очима подивив ся на це питання і проф. Кузнецов, що оце торік надрукував на сторінкахъ „Рус. Врача“, № 20, своє вельми цікаве оповідання про двох молодих сол-

датів, досланих у Варшавський військовий шпиталь „на спиток“: Як видно зо змісту розправи проф. Кузнецова і двох фотографічних карток, доданих до неї, діло йде об тім, що у обох хворих спитанників було те ж саме, що й у хворих солдатів д-ра Реггіна і Реггатап'а, тоб то: скороченне ноги на тій саме стороні, де й клуб був піднятий угору, скривленне похрѣбтини у супротилежну сторону і глухий ляск в межі кульші (рег. сохас). Шановний проф. не зупеняєть ся досить на тому — з чого б то виникали зизоватість кульші і скороченне ноги і не обходить це питанне, а звертає всю увагу наукового досвідчення на те, як зязувати отой ляск, що почуваеть ся в стегні, в мѣжі суглоба, при порушенню б. оворота.

Після критично-літературного огляду цього питання автор приходить до того ж висновку, що й вище-згадані комісія і лікарі і вважає, що *m. gluteus m.*, після може якої травми, так змінюєть ся, що своїм переднім краєм починає перескокувати через б. овороть, як тільки цей порушуєть ся поперед або узад і це совганне мяза поверх кістки дає глухий згук, ляск, що нагадує німецьке „Clock“.

Нічого довго зупинятись на тих доказах, що ними проф. Кузнецов силкуєть ся підкреслити свій висновок, вони нецікаві й науково не досить обмірковані, але звернемо увагу на те, що шановний професор своїм висновком вводить у хірургічну науку щось нове, кажучи про якісь своєрідні зміни у в. задковому мязу (*m. gluteus m.*), невідомі до сього часу у хірургічній патології, це раз, а друге те, що проф. Кузнецов підняв це питанне у науковім зібранню лікарів Варш. Уязд. війск. шпиталю і присогласив їх до свого висновку, а далі оголосив свій погляд в російській літературі. Усе це, взагалі, примусює нас звернути особливу увагу на захоплене питанне, бо діло торкаєть ся не тільки наукової правди, але ж і громадських справ (інтересів) через те саме, що такі хворі, про яких говорить проф. Кузнецов, часто-густо трапляють ся межі новобранців у нас, на Україні, хоча й виключно поміж Євреїв.

Наші спостереження на протяжі більше 20 років обхоплюють собою більше як 100 випадків. Лиш за останні пять місяців минулого року надіслано було у Київській військ. шпиталь 8 чоловіка новобранців, що будім то слабують на

кульшу, з них четверо гуртом враз. Всі прикмети хвороби такого великого гурта людей, що пройшов крізь наші руки, скупчені в одно, дають нам можливість скласти загальний малюнок цієї ніби то хвороби і в рамці цього малюнку укладуться як раз і випадки вище згаданих авторів (Peggin'a, Ferraton'a і Кузнецова).

Перш над усе мусимо занотувати, що усі новобранці і молоді солдати, про яких тут йде річ, належали до єврейської нації (як і обидва спитанники проф. Кузнецова). Далі, що у більшій частині з них, приблизно у 7—8 з 10, зміни в кульші і скорочення ноги спостерегались з лівої сторони (як і в обох випадках проф. Кузнецова). Що ж до етіології захворювання, то всі некрути показують одноманітно: що ніби то задовго перед цим, за 6—15 років, упав (з горіща, з груби, з драбини, в льох і т. и.) і звихнув ногу і з того часу шкандибає, був лікар і заправляв звих, одному заправив, другому — ні (іноді показують лікарське свідоцтво про ніби то справжній звих, — якого, до речі, насправжки і натяку не має). Подробиць, однак, що до того, як упав, як заправляли звихнення, де саме боліло, чи були синяки, чи довго хворував і т. и., — ніхто нічого не згадає.

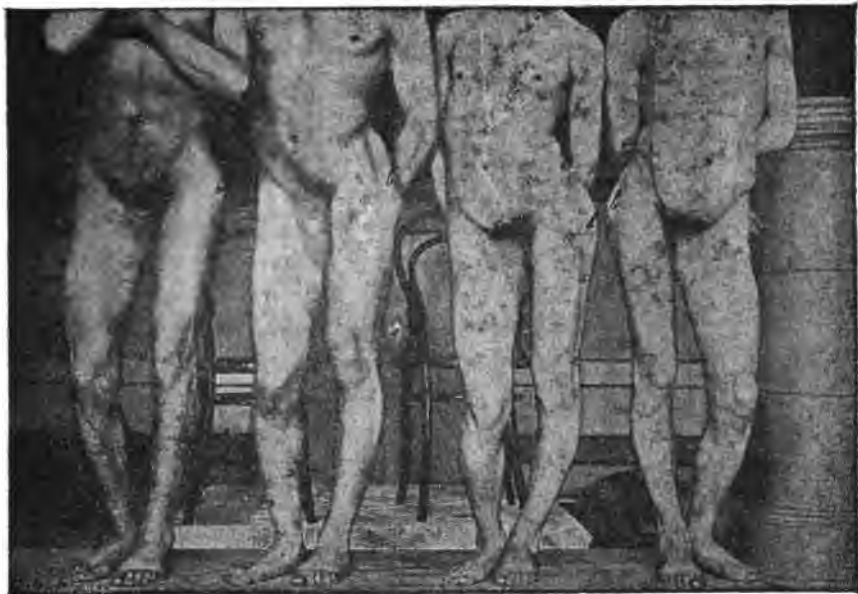
Прикмети цього хворування будуть такі:

А. Перш усього кидається в вічі кульгання, характер котрого зостається у всіх випадках однаковим, різнячись тільки по силі. Спитанник приступає до розвідачка, або відходить від його, кріпко кульгаючи й спираючись на скорочену ногу і разом з тим навантажується усім своїм тулубом на тую ж сторону, а коліно і кульшо-стегновий (соха) суглоб зостаються без усякого спорухнення, так, як би вони були одержані анкілозом, після резекції їх. Де котрі з авторів (Ferraton) порівають таку ходу з ходою при вродженнім звиху стегна. Насправді ж тулуб при вродженнім звиху нахилється вперед заразом з покаліченою ногою, тоді як у наших кульгавих тулуб схиляється не в сагітальній, а фронтальній площині, набік, у сторону скороченої ноги.

В. Як що дослідувати хворого спереду (див фот. № 1), то примітно, що він міцно і довго стоїть лише на скороченій нозі, обпираючись на здорову, зігнуту трохи в колінаї, а стояти на цій здоровій нозі не може довго. При цім кидається в вічі, що

уся кульша на хворій стороні підняла ся угору, *геср. spina os. ilii et crista os. ilii* стоять вище протилежних, а б. овороть витяг ся й стирчить дужче і вище, як на відповідній стороні. Скорочена нога, порівнюючи її з дужою, здаєть ся на око тоншою як та, але ж, насправжки, як виміряти їх кружинь на рівних відповідних високостях, то ніякої рівниці немає. Мязиво і стяги (*aroneugosis*) стегна і кульші здають ся, помацки, напруженими, а особливо напруженим зявляєть ся

№ 1.

а.а.а.а.—*Tractus ilio-tibialis Maissiatii*—клубо-голїнковий ростяг.

б.—*Trochanter major*—овороть більший.

Спитанники стоять на скороченій буцім то хворій нозі.

клубо-голїнковий *Maissias'iv* ростяг (*tractus iliotibialis Maissiatii*, ф. № 1. а.а.а.), що й на око видко його, як якийсь жолобочок, що йде від клуба (*crista os. ilii*) позаду напинця широкої стегнової стяги (*tensor fasciae latae*) простопадно вниз по стегні і доходить до голїнки (до *tuberculum Gerdi tibiae*).

Як що тепер порушувать б. овороть стегна по кружню сторчакової вісі, то б то вперед і назад, або ще лїпше як сам

хворий почне це робить, то іноді, де у котрих, почуваеться глухий агук, хряск, ляск, по німецьки *clock*. При порушенню оворотя спереду назад той ляск чути, особливо як прикласти долоню до того місця стегна, ще міцнійше. Цей ляск існує далеко не у всіх тих хворих з зивоватою кульшею, про яких йде річ, а зустрічаєть ся приблизно у одного з трьох; з 8 останніх випадків, що ми оце списуємо, лясканне було у трьох. Сам некрут дуже пильнує про те, щоб виявити своє лясканне, посилаючись на це, як на доказ того, що у нього існує звих; але цей ляск він може привести активно тоді тільки, як або стоїть на скороченій нозі, або обпираєть ся нею об що небудь. В противнім разі лясканне не являєть ся, хіба що сам спостережник почне порушувати стегном, то б то пасивно.

Як що наш хворий встає на здорову ногу, то він випростовує цю ногу і враз з тим і свій тулуб, а кульшу міцно здержує в тім саме зивоватім стані, як і ранійше, через що ця кульша тягнеть ся вгору заразом з тулубом і в свій черед тягне за собою ногу, так що нога одстає від долу і уявляєть ся скороченою (див. ф. № 3).

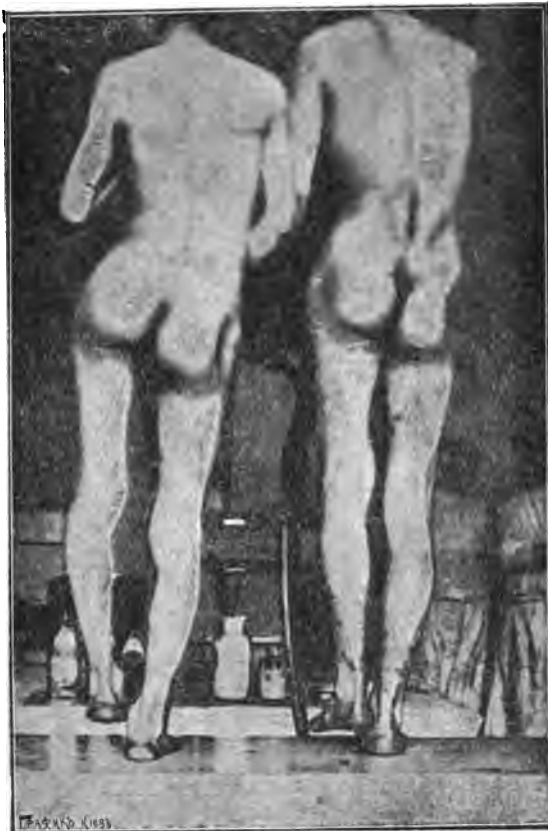
С. Розгляньмо тепер нашого некрута, коли він стоятиме до нас спиною, на скороченій чи на дужій нозі (див. ф. № 2).

Перш усього кидаєть ся в вічі, що зивоватість кульші неначе побільшала, задок (*reg. glutei*) на хворій стороні випинаєть ся дужче, задкова аморшка (*plica glutei*) стоїть зивом, задкова ямка (*fovea glutei*) западає більше, як на дужій стороні, більший овороть (*trochanter m.*) витинаєть ся ще міцнійше, а до того ще й похрбтина (*columna vertebrae*) зігнула ся у протилежну сторону (*scoliosis convexa*), а плече і ребра на хворій стороні зблизились межі собою і стянулись до клуба. Що до ноги, то як тільки хворий стане на дужу, то скорочена не дістає до долу на 3—5, а то й на 8—10 *ctm.*

Всі позначені прикмети бувають то більш, то менш виразнійші, відповідно ексквізитности випадка. Дослідуючи далі помазки, можна впевнитись, що в межі кульшо-стегнового суглоба (*coxa*), а також задків (*reg. glutea*), стегна, похрбтини і ребер нічогісінько патологічного не вчуваєть ся, ніщо віде не болить, усі суглоби, як то: кульшо-стегно-

вий (соха), коліняний і в кісточках (artic. tibiotarsalis) зовсім здорові і порушення їх звичайні; б. овороть міцний і вільно порушується заравом з суглобом, в межах його в'язкого опуху, або болю не відчувається; похребтина, рамено й

№ 2.

Спитанники стоять на здоровій нозі; видно скорочення лівої ноги і напруженність кряжопігівцьового м'язя крижини на відповідній стороні. Ліва кульша стоїть зизом до другої, через що й нога здається скороченою.

ребра легко випростують ся, тільки при усіх одих досліджуваннях наші спитанники більш-менш пручають ся. Про те ми натикаємось на певний і дуже цікавий факт, а саме: у

крижах (г-г. lumbalis), на тій саме стороні, де нога здається скороченою і клуб стоїть вище протилежного — оком видко і пучками можно наляпати напружений і твердий, як дерево, кряжо-хребовий м'яз (m. sacrospinalis seu erector trunci), фот. № 2.

№ 3.

Теж зпереду.

Д. Нам зостається ще обдивитись наших хворих в горизонтальній плащині. При цім видко, що увесь тулуб трохи випростався, нога хоч і дуже скорочена, а все ж на 1—2 см. менше проти того, як коли хворий стояв, передній пагінець клуба (spina os ilii) на хворій стороні стоїть

вище порівнянно з протилежним, майже на стільки вище, оскільки нога корочша супроти другої, кульша стоїть зизом, клубо-голїнковий Maissias'ів ростяг (tr. iliotibialis Maissiatii) і кряжо-хребовий мязень (m. sacrospinalis) встають ся напруженими, стїгна можна розвести поза краї стола, на котрому дослїдуєть ся хворий, а також легко пригнути кожне з них до живота, що свїдчить, що усї суглоби дужї і порушнї. Як що тепер добре вимїрати обидвї ноги, довжину кожної з них і кружїнь на відповідних височїнях, то виявляєть ся, що нїякої рїзниці межї ними немає: обидвї ноги однаковї завдовжки і кружїнь їх однаковий. З цього досвїду виникає, що нїякого справжнього скорочення ноги дїйсно немає, що це скороченне тїльки позїрне і що крім того уся нога й усї суглоби її не тїльки тепер, а й ранїйше були дужї, бо нїяких примет атрофїї не існує. Щоб переконатись в тїм, чи не позїрна часом була й зизоватїсть кульшї і похребтини, треба посадовить спитанїка на стїл так, як на дзиглику, щоб його обидвї ноги звїсали поза край стола, а тодї вже тулуб пригнути до стеген як найдужче і тодї ми впевнимось, що похребтина вирївняла ся і стала до кульш під простими кутками, обидва клуби і обидва оворотя стоять ретельно одно відповідно до другого і на одних горизонтальних плащинах, гер. кульшї рївнї, також і обидвї ноги і їх суглоби (колїняний і в кїсточках) рївнї і кожне одповїдає одно одному.

Збираючи до купи все вищевимовлене, повинно прийти до такого висновку, що у наших буцїм то хворих спитанїкїв є: 1) позїрна зизоватїсть кульш, що тїльки здаєть ся сталою, в супроводї — 2) в позїрним і непевним скороченнем ноги, — 3) непевним викривленнем похребтини, — 4) напруженїстю кряжо-хребового мяза на весь той час, доки кульша стоїть зизом, і нарештї — 5) лясканнем в мїжї кульшї в той мент, як овороть порушуєть ся. Осередком усїх цих змїн стоятиме, як видко з усього, зизовата кульша, а все останне тїльки супроводить оту головну змїну і від неї залежить.

З чим же ми маємо дїло, в якою хворобою? поспитаємо у слїд за проф. Кузнецовим.

Перш усього кожному спостережнику-лїкарю може спасти на думку, що тут ранїйше було зламано кульшу і

кістки її нерівно позростались, через що вона й стоїть зивом, але ж досліджуванне кульші і клуба з цього погляду не дає ні жадного стверження нашому догаду. Далі, можна припустити, що діло йде о наслідках запаління кульшо-стегнового суглобу (coxitis), або пошому шийки стегна (colum femoris), або перед нами на опці чи вроджений, чи кількаразовий, звичайний звих суглобу; нарешті, на думку лине цілий рій усяких догадів, як то-про соха вага, про злам acetabuli, про scoliosis ischiadica, про вірванне язків суглобу, про гістерію, наслідки дитячої причинки (paralysis infantilis) і т. д. Ми не маємо тут змоги, та й чи варт воно, зупинятись дрібно на різничному розпізнанню (diagnosis differentialis) усіх припущень і догадів, що висловлено; вої вони як цілком ввагалі, так і кожне по частині, спростовують ся певними фактами, які існують перед очима, або які дістались критичним досліджуваннем. Ми згуртуємо і обговоримо ці факти коротко: усі кульшані кістки і їх язвки — при свойому місті і відносини їх одно до одного не порушені, теж повинно сказати й про похребтину, стегно і суглоби, що яснюють ся і ствержують ся до того ще й рентгеном; далі, — кульша і похребтина легко можуть бути випростовані і поставлені ретельно відповідно одно одному, з чого виникає — небуť яких би не було сталих змін в тулубі, нарешті — небуť скорочення ноги і її атрофії, відсутність яких небудь патологічних змін у кістках, м'язах, стягах в межах б. оворота, кульші, стегна і задка свідчить про те, що тут не існує ніякої хірургічної хвороби, або наслідків її і догад про це повинно рішуче геть усунути.

Що до припущення проф. Кузнецова про якісь своєрідні патологічні зміни у в. задковому м'язю (m. gluteus max.), травматичного походження, то, на жаль, проф. Кузнецов, як і його попередники, не звернув уваги перш усього на те, що головно кидаєть ся в вічі, тоб-то — на зивоватість кульші і позірне скорочення ноги, бо він тоді не зміг би обійти мовчанкою питання, яке виникає, що ніякі травматичні зміни, хоча б і своєрідні, не спромогли ся б порушити анатомічні відносини кульші, стегна і похребтини в такій мірі, як оце спостерігаєть ся. Це раз, а друге, що проблематичні своєрідні зміни великого задкового м'яза, як би вони й дійсно існували, повинні були здолати й звернути функції

цього м'язня, то б то — або дати сталий п'оворіт стегна на около (через шрамове переродження або гіпертрофію цього м'яза), або вігнути контрактуру стегна (через атрофію м'яза, чи підуналість його, що дало б спроможність супротивнику — антагоністу — узяти верх), чого, однак, ні у випадках проф. Кузнецова, ні наших і сліду немає; великий задковий м'яз (*m. glut. m.*) у всіх досліджуваних нами випадках не уявляв ніколи й ніяких зовнішніх одмін від норми. Операції Ferguson'a і Pettin'a теж не ствержують висловлених ними догадів.

Правда, проф. Кузнецов, у слід за згаданими авторами, висловив свій домисел, що до своєрідних змін м'яза, маючи на меті з'ясувати отой л'яск, що він і другі спостерігали у своїх хворих, але ж не забуваймо, що цей л'яск тільки лише супроводить, і то далеко не завше, другі, більше цікаві і гострі зміни в м'єжі кульші й може знайти своє освідчення з другої причини, як це ми бачимо далі.

Зупинимось тепер на нервовій патології. Взагалі відомо, що не тільки травматичні неврити, а більш-менш усякі захоруння центрального, особливо хребового нервового укладу, можуть дати різноманітні і сталі зміни в кістях, суглобах, стягах і м'язах організму. Не диво було б, як би каліцтво наших новобранців залежало від якої небудь хвороби нервового укладу, чи центрального, чи то периферічного і з'ясувалось з цього погляду.

За для вирішення цього питання ми звернулись до відомих у Києві невропатологів, професорів та доцентів Університету. Не зупиняючись на дрібницях їх наукових спостережень і дослідів, занесених в історію хвороби кожного з некрутів, мусимо оголосити лише їх загальний висновок: „в нервовім укладу немає ніяких патологічних змін, що ними можна було б освідчити і з'ясувати кульгавість і зивоватість кульші“. Тільки у одного з 8 спитаників було знайдено прикмети гістерії, а в другого — більшість з спостережників натрапила органічне хворуння хребового стрижу, чи його корінців, але ж зв'язати це стрижове хворуння зо змінами в кульші і нові — не спромоглись. На думку спеціалістів — одно від другого не залежить. З приводу цього останнього хворого один з професорів хірургів (проф. Волкович) висловився, що „всі

з'явища, які спостерігають ся у хворого, як то — scoliosis, зивоватість кульші, кульгавість через скорочення ноги, — суть повірні і штучного походження“.

Ітак, значить, і з боку нервового укладу немає нічого певного, чим би можна було з'ясувати існування у наших новобранців вищесписаних змін. Зрозуміло після всього цього, що як тільки ні в хірургічної, ні в нервової причин немає ніякого освідчення, то на думку, звичайно, спадає — чи не симуляція часом бува це?

Людський розум, керуючись чи то доброю, чи злою волею, прозирає іноді геть-геть поперед науки, і остання натрапляє на такі вчинки в життю, що не здолає їх зразу з'ясувати.

Як не звичайна ця думка про симуляцію, але сама по собі вона не роз'язує питання. Безперечно треба до цього ще розгадати механізм походження цієї симуляції, проконтролювати його, ще й потім відтворити на здоровій людині. Тільки після цього наш догад про симуляцію може ствердитись і дати наукову і певну відповідь на питання.

Щоб досягнути цього, треба перше знищити злу волю у наших спитаників, це б то поставити їх у такі умови, щоб вони нічого не могли подіяти нею. Колись у Київськiм Шпиталю уживали непевний спосіб — хлороформування. Бувало проф. Борнгаупт, а за ним головний хірург Соломка захлороформують хворого на очах присутних лікарів і демонструють, як під впливом наркозу, згодом, зменшувались і зникали поволі зивоватість кульші, похребтини і скорочення ноги і непомітно все ставало на місце, так що й ніякої різниці межі дужою та хворою стороною тулуба і ніг не можна було заперімітити. Але як тільки сон починав проходити і стяма повертатись, як зараз клуб, а за ним і нога підтягувались вгору.

Цей дослід міг переконати присутних в тім, що ні в кульші, ні в суглобах і похребтині не існує ніяких сталих змін. Зостало ся ще питання: чи не мало ся контрактури (гістерічної) того м'ява, що порушує клубом?

Тільки негативна відповідь на це давала рацію ствердити догад що до симуляції.

У наші часи ми вже не звертаємось до якого небудь наркозу, та й потреби у цьому немає, бо теї ж мети можна досягнути простим і переконуючим дослідом, про який було

згадано вище, тоб-то: або посадовить спитанника на стіл і пригнути йому тулуб до стеген, як можна дужче, або, навпаки, положити його на стіл горилиць і пригнути йому стегна до живота. В обох цих умовах самохітня функція кряжохребового мяза усувається і всі аномалії тулуба нивнуть: кульша стає на місце, обидва клуби стоять на одній горизонтальній площині, ноги обидві відповідають одна одній в продовж, похрєбгана випростується і стає простопадно відносно до кульш, коротко кажучи — перед нами зовсім нормальна людина, з зовсім ретельними тулубом, кульшею і ногою. Заразом з цим і напруженність кряжохребового мяза уникає.

Здається звичайним і зрозумілим після цього, що ми маємо діло не з якоюсь хворістю, а заледве з штучним її відтворенням, з її сімуляцією! Яким же побутом можна це штучно відтворити?

Ровязок цього питання повинно шукати в грі мязів, що порушують кульшами й похрєбтиною.

Пригадаймо, що у наших некрутів, при усяких положеннях тулуба, спостерегалось завше одне цікаве зявище, а саме: напруженність кряжохребового мяза (*m. erector trunci s. sacrospinalis*) Це той мязень, що спорушує кряж (*os sacrum*), клуби (*crista os. ilii*), тоб-то кульші і пригинає до них похрєбтину і ребра. Починається він на кожній стороні з боків кряжа і задньої частини клуба (*tuber et crista os ilii*), а також і від сторінкових пагінців (*spina lat. vertebri*) крижових хрєбів, піднімається вгору міцним платом і потім розгалужується на три пучки, з котрих більший, — кряжокрижовий мязень (*m. sacrolumbalis*) примопується до нижчих країв усіх 12 ребер (Гіртль), а другі двоє — клубо-ребровий крижей і спина (*m. m. iliocostalis lumborum et dorsi*) — до відповідних пагінців в горі похрєбтини. Взявши на увагу початок і причепи цього мяза, стає зрозумілою і його фізіологічна функція. Загальний гуртовий skutok обох мязів вигинає хрєбет (спину) і кряж з клубами назад, через що крижова частина похрєбтини (*reg. lumbalis*) витинається вперед (*lordosis*), а при скороченню одного з них повинні наближатись місця початку і кінця цього мяза, тоб-то — кряж (*os sacrum*) слідкує за клубом і в гурті з ним порушується в відповідну сторону, через що кульша стає зизом,

а горішня частина похрѣбтини притагуєть ся у тую ж сторону до клуба, через що середина похрѣбтини витинаєть ся у протилежну сторону (*scoliosis convexa*), тоді як ребра, скоротом кряжо-крижового (*m. sacrolumbalis*) мяза, а з ними і барк (*synch. omο-clavicularis*, надплече) осідають і наближають ся заразом з горою похрѣбтини до клуба. Можна припустити, що загальному скуткови кряжо-хребового мяза (*m. erector trunci*) з його розгалушками, тієї чи другої сторони, допомагає ще й чотирохкутній крижовий мяз (*m. quadratus lumborum*). Функція обох цих мязів залежить від волі і керуєть ся нею.

Що до ноги, то само по собі зрозуміло, що як тільки кульша стала зивом, то й відповідна нога підтягнулась за нею, буцім то скоротилась, через що й б. овороть стегна підвищав і витав ся.

Як що наше освідченне, відносно до безпосередньої залежности межі функцією кряжо-хребового мяза і штучним відтворуваннем хвороби, про що йде річ, певне, то в таким разі ми повинні легко відтворити цю саме хворобу на собі і на других людях? Насправжки воно так і є. В Київськїм Шпиталю не тільки лікарі, а навіть і прості працівники з солдатів відтворюють як найкраще усю картину хвороби. Для цього лише повинно стати міцно на одну ногу і обіпертись усім тулубом на неї, підтримуючи себе другою, зігнутою трохи в колїні, як звичайно стоять люде, що зморились на ноги, а потім усталивши (фіксирую) кульшу в цїм зивоватім становищі, переступити на другу ногу. За для того, щоб удержати кульшу зивом, треба напружати відповідний кряжо-хребовий мязень, а як його попустити, так кульша стає на місце і скороченне ноги зникає.

До цього мусимо ще занотувати дуже цікаву для нашої справи річ: один з наших лікарів, худорлявого укладу, скорочуючи самохітно ногу і порушуючи при тїм ще й оворотем, може заставити його ляскати скільки завгодно і цей ляскъ, і по згуку і по походженню, ні чим не рїзняє ся від такого ж ляску у тих спитанників, про яких у нас з проф. Кузнецовим і закордонними авторами йде річ.

Зупинимось ще на освідченню цього ляску, бо хоч його нетрудно відтворити поволі кожному і, значить, він є штучний, а притім це вже є сам по собі факт і його, конче,

треба зясувати тим більш, що з його почала ся історія цього питання.

Взявши на увагу, що ляск спостерігав ся не тільки переважно, а майже виключно, у солдатів (випадки Pettin'a, Ferraton'a, Кузнецова й сотня наших), можна припустити, що це е признака хвороби, як наслідок військового укладу. Алеж випадок проф. Вауер'a свідчить, що ляскання в м'язі б. оворотя може траплятись і приватно. Цей випадок тичить ся 22-х літньої дівчини, що стала почувати у себе, в м'язі кульші, біль і глухий ляск після того, як дуже струдила собі ногу, карабкаючись по Альпійських кручах. На жаль, цей випадок списаний не досить повно, через що не можна уявити собі — у якому стані були у цієї дівчини кульша, похребтина і нога. Через те можна припустити, що уся хворість у цієї дівчини обмежувалась виключно одним глухим ляском, що міг залежати як наслідок зірвання декотрих м'язів в м'язі суглоба, чи оворотя в мент карабкання. В літературі існують описані випадки зірвання чотирихоголового м'яза стегна (*m. quadratus femoris*) як раз при таких умовах, як у дівчини проф. Вауер'a.

Можливість приватних спостережень, що до ляскання, ствержуєт ся ще й другим випадком, про який оголошено оце недавно в *Société de Chirurgie de Lyon* ¹⁾ під титулом: *Nanche à ressort*. Справознавець Д-р М. Ноганд нагадує, що він, ще в 1874 році, спостерігав дівчинку 11 років, що якось упала і з того часу почувала біль в м'язі оворотя на ході і прицім було чуть здаля глухий звук, який проте зник сам по собі, після того, як дівчинка полежала в супокі. На думку Ноганд'a хвороба дівчинки спадала більше всього на *Coxalgia hysterica*.

Можливість і певність таких випадків ми ствержуємо і власним досвідом. Недалі як учора було приведено до нас Д-ром Бергманом одного молодого худорлявого чоловіка, котрий служить військовим писарем і жалієть ся на те, що як тільки він багато попоходить, то в м'язі лівого оворотя починає трохи боліти і щось хряскати. Не згадає, щоб коли упав на стегно, або кульшу, але ж недавно упав просто на ногу, підвернув поскованувшись. Це його мало

¹⁾ Revue de Chirurgie. 1908. Janvier, p. 100.

журить і операції він не хоче. Щоб демонструвати нам ляскання, він став на праву дужу ногу, а ліву кульпу поставив трохи зивом, і таким чином скоротивши ліву ногу, поворушував нею так, що б. оворот почав совгатись то вперед, то взад, як це, звичайно, кожний з нас робить задля гімнастики суглобів. Приклавши долоню до оворотя, можна було впевнитися, що, дійсно, почуваеться глухий ляск в той мент і усякий раз, як оворот просковзує по під напруженим і яскраво пучками вчуваемим клубо-голінковим ростягом Maissias'a. Край же великого задкового мяза не порушуєть ся, оскільки це можна вчувати, ані крапельки.

В чім же й де шукати освідчення самому фактови ляскання?

Комісія, що була обрана Товариством Паризьких хірургів, силкувалася розв'язати це питання експериментально (догад був про вроджений звих кульпо-стегнового суглуба), досвідами на трупах, але результат одержано, як і треба було сподіватись, негативний. Такий же результат одібрано було на трупах і самим ініціатором питання Reggin'ом. Не дивлючись на це, де котрі з найвидатніших членів комісії (Chassaignas, M. Lavallée) спали на думку, що „причиною особливого ляску може бути передній край вел. задкового мяза, що совгаєть ся понад оворотем“ (Кузнецов). До такого ж висновку дійшов і Д-р Ferraton, що зробив своєму солдатови операцію, сподіваючись знайти в межі оворотя причину ляскання і таким чином вигоїти хворого. Але нічого патологічного в межі оворотя і задкового мяза він не знайшов і скарги Зуава що до кульгання і ляску знов почали ся. За Ferraton'ом подав ся і проф. Bayer, що теж зробив операцію своїй хворій і хоч теж нічого патологічного в межі оворотя не здибав, а проте взяв та й пришив передній край вел. задкового мяза до окістниці оворотя і це допомогло дівчині, бо ляскання з того часу зникло. На цій основі проф. Bayer геть згожуєть ся зо всіма своїми попередниками, що до причини ляскання, і висловлюєть ся так: „совганне мязових волокон вел. задкового мяза понад більшим оворотем злучаеть ся з шумом“ (Кузнецов).

З цього виникає, що освідчення, яке було висловлено Паризьким Товариством Хірургів, на підставі теоретичних

догадів, знайшло своє стверження в оперативному результаті Вауер'а. З цим цілком згожується і проф. Кузнецов і підкреслює догад попередників, що до причини ляскання, двома своїми випадками.

Як не цікаве це свідчення по своїй анатомічній звичайності і авторитету особ, якими воно висловлюється, але нас воно не може задоволити, бо йому суперечать і анатомічні здобуття останнього часу і клінічний дифференціальний огляд.

На нашу думку, роля, яка придається передньому краю в. задкового м'язу, повинна бути присвоєна як невідключно, то головню, тому апоневротичному клубо-голінковому ростягу, який в останніх виданнях анатомії уживається під назвиском *tractus iliotibialis Maissiatii* ¹⁾. Цей ростяг, починаючись у клуба (*crista os. ilii*), позаду переднього клубового пагінця (*spina sup. antev. os. ilii*) і напинця широкої стяги стегна (*tensor fasciae latae*), йде простопадно вниз, в окола середнього задкового м'язу, а в м'бжі б. оворотя сплітається з тужнем в. задкового м'язу (ззаду) і волікнами напинця широкої стяги стегна (зпереду), далі він йде униз в окола стегна геть до зверхньої кісточки голінки (*tuberc. Gerdi tibiae*), де й чипляється. Таким робом, над і по за більшого оворотя і вниз від його існує товстенський і дуже міцний, напружений фіброзний ростяг (*Maissiasband*), який легко можна закримітити і налупати у кожній людині; він здається на око як яка підшкурна дуже напружена бинда, що йде простопадно від клуба на стегно саме через оворот, де й напруженність її найміцніша. Під цим саме ростягом і совгається оворот то вперед, то узад, в залежності від порушень стегна. Що найцікаве, то це те, що напруженність *Maissias'*ового ростягу особливо найміцніша в той мент, як оворот підходить під його, підіймає його на собі, а надто ще як до цього поставити кульшу зивом і таким чином оворот витяти; тоді *Maissias'*ів ростяг витинається і напружується, як натята і

¹⁾ *Tractus iliotibialis Maissiatii* (*Maissiasband*) виразно, хоч і коротко списано в *Leitfaden für die Chirurgische Anatomie von E. Juvara*, Berlin, 1899. s. 89, verlag von A. Hirschwald і дуже добре змальовано на табличках у Атласі Шпальтегольца.

напружена струна, і як ця остання — дає глухий згук, подібно згуку *clock*, в саме той мент, як овороть просковзнувсь. Це можна спостерігати не тільки вчутем долонею, але й простим оком. Навіть на наших фотографічних картках, що ми поздймали в наших спитанників, досить виразно примітні як напрямок, так і напруженість клубо-голінкового ростягу. Що ж стосується до в. задкового м'язу, то ні переднього його краю, ні його тужня, ні тим більше його порушень не можна ні простим оком, ні помацки, ні вчуттем ствердити і через те немає ніякої наукової рації зупинятись на йому і вважати його за причину ляскання. А вібуть в йому яких би то було патологічних змін, як свідчать операційні досвіди Ferraton'a і Bauer'a, тільки ствержують наш висновок.

Певна річ, що відтворити цей згук на труці і нам не поталанило, як і нашим попередникам, і це зрозуміло, бо на труці бракує живого скороту м'язів, ще й до того нема спромоги постановити кульші визом.

Як що ляскання в межі кульшо—стегнового суглобу може спостерігатись при звичайних умовах, як, наприклад, у дівчини проф. Bauer'a, д-ра Nogand'a і у нашого писаря, то цей факт може з'ясуватись скоріше тим догадом, що клубо-голінковий ростяг був або занадто розволіклий, або може й надірваний у той час, як дівчина занадто потрудила ногу по кручах, або в мент падання розіпятий, як у хворої Nogand'a і нашого писаря, після чого ростяг швидко трохи скоротивсь і почав більш напружуватись при совганню оворотя. Досвід проф. Bauer'a, що пришив тужень в. задкового м'яза до окістниці оворотя, не тільки не суперечить нашому догаду, а скоріше ствержує його, бо пришивши край цього м'язу, він тим самим зміцнив, усталив (фіксіровав) і ту частину клубо-голінкового ростягу Maissias'a, в складник котрого влітаєть ся і тужень цього м'язу саме в межі оворотя. Як би проф. Bauer (або Ferraton) замість пришивання тужня, перерізавав би апоневротичний ростяг вище зверху оворотя, то наслідок операції був би однаковий.

У всякім разі, щоб там не казати, що до причини цікавого зявища, а на решті воно само по собі не має тієї наукової вартости, яку йому хотять прикласти і залежить воно виключно від змінного напруження *tractus iliotalibialis Maissiasii*. Ця змінність напруження *Maissiasii*'ового ростягу

може бути штучно відтворена вкупі з зивоватістю кульш, як, наприклад, у всіх наших некрутів, а може залежати, дійсно, і від травматичних змін в йому, або бути ознакою гістерії, як у приватних хворих. Але, в останнім разі, воно тоді спостерігається випадково і, що найголовне, не в супроводі з зивоватою кульшею і скороченням ноги. Це ми стверджуємо не тільки через те, що лясканне спостерігалось переважно у симулянтів і не тільки через те, що ні Ferraton, ні Bauer не знайшли ніяких патологічних чи то своєрідних змін в межі б. оворотя і задкового м'яза, а головню через те, що отой глухий згук може відтворити майже кожна людина худорлява, по враві, як напр. наш товариш — лікар, котрий раніше ніколи не почував за собою цього.

Як що „своєрідний звих, як каже Pitha, уявляє в себе якийсь фокус, збудований на тім, що хворі привичають ся осередкувати свій самохітний імпульс на деяких м'язях, сприяючих спорухенню головки стегна і у той час усувати функцію супротивників (антагоністів)¹⁾“, то тим більше ми це можемо сказати про наших позірних хворих, зла недоля котрих примусює вживати усяких способів, щоб тільки отуманити лікарів і позбутись військової нудьги.

Київ.

Лютого 25—1908 р.

1) Prof. Hoffa. Хірургія Brund'a, Bergmann'a і Mickuliez'a, стор. 64, російське видання.

Хроніка Українського Наукового Товариства в Київі.

ЗАГАЛЬНІ ЗБОРИ.

Робота Т-ства почалась весною 1907 року, і на протязі його відбув ся ряд засідань: загальних зборів, засідань Ради і засідань наукових. Загальних зборів було 8. Перші відбули ся 29 Квітня. Головою зібрання обрано було М. Грушевського, секретарем І. Степенка; членів зійшлося 21. Постановлено вважати дійсними членами всіх, кому фундаторами послано записки на збори і хто їх одержав¹⁾. Обрано також згадану в передмові М. Грушевського тимчасову Раду.

Другі загальні збори — 25 Травня. Членів було 16; головою обрано О. Черняхівського і секретарем О. Грушевського. Обговорено було і ухвалено друкувати доклад М. Грушевського про будучу наукову діяльність Тов-ства; обрано дійсним членом Ів. Джиджору.

3-і загальні збори 14 Вересня; присутних 14 членів; головою обрано К. Михальчука; секретарем Є. Тимченка. Постановлено: заложити бібліотеку Тов-ства; організувати секції — історичну, фізіологічну, математично-природописну, про що й повідомити членів друкованою оповісткою; видати 1908 р. збірник праць Тов-ства. Обрано

¹⁾ Список перших маєть ся в актах Товариства.

в дійсні члени: д.д. Берло А., Доманицького В., Колесу Ол., Комарова, Модзалевського В., Павлуцького Гр., Русова А., Смаль-Стоцького С., Сумцова М., Томашевського С.

4-і загальні збори — 1-го Жовтня; присутних членів 14. Головою був М. Лисенко; секретарем В. Грінченко. Обрано пятого члена Ради О. Грушевського. Обрано в дійсні члени: А. Качаловського, А. Лободу, М. Страдомського.

5-і загальні збори — 22-го Жовтня; присутних членів 11; голова В. Перетц; секретарь О. Черняхівський. Постановлено: скликати на 27 Жовтня екстренне зібрання в приводу питання про перейняття Товариством журналу „Україна“ і повідомити про се Голову Тов-ства. Обрано в дійсні члени: І. Вондаренка, О. Косач, А. Кримського, А. Леонтовича, М. Петрова, Д. Щербаківського.

6-і загальні збори — 27-го Жовтня; присутних членів 18; головою обрано О. Г. Черняхівського, секретарем А. Яковлева. На зборах обмірковувано питання про перехід „України“ до Укр. Наук. Тов-ства; для остаточного розгляду передано питання в Раду Тов-ства, щоб обміркувала його при участі Голови, М. Грушевського.

7-і загальні збори — 14-го Падолиста; присутних членів 18; голова — А. Лобода; секретарь — Е. Тимченко. Доложено було результати нарад Ради про видавання Тов-ством наукової часописи. Постановлено: видавати строго-науковий, неперіодичний орган; деталі видавництва доручити обміркувати Раді. Обрано в д. члени П. Петровського.

8-і загальні збори 30 Грудня; присутних членів 16; головою обрано М. Василенка, секретарем А. Яковлева. Замісьць тимчасової Ради обрано постійну: Головою — М. Грушевського; товаришем: В. Щербину і О. Левицького. Членами Ради: Біляшевського, О. Грушевського, М. Лисенка, Степенка, Шульгина. Кандідатами до них (з правомь дорадного голосу, а при неприсутности котрогось члена Ради — з правомь рішучого) обрано: Тимченка, Черняхівського, Яковлева. Обрано в ревізійну комісію: А. Берло, Л. Черняхівську, Е. Чикаленка. Обрано в дійсні члени: Маслова С., Студинського К., Чикаленка Е. і Ярошевича А.

ЗАСІДАННЯ РАДИ.

—

Всіх в 1907 році відбуло ся 11.

На 1-му, що відбуло ся 29 Квітня, обрано за скарбника В. Щербину і за секретаря Я. Шульгіна. Постановлено звернутись до ряду осіб з пропозицією вступити в члени Тов-ства; на 2-му (6-го Травня) — доложено було проєкт М. Грушевського що до діяльності Тов-ства і пропозицію організувати науковий зїзд; на 3-му (9 Вересня) — за одмовою д. Шульгіна від секретарства обрано для сього обов'язку Степенка; на 4-му (29 Вересня) ухвалено було відозву до членів Тов-ства з приводу заснування секцій і пропонувано обрати одного кандидата до членів Ради; на 5-му (1-го Жовтня) — доложено було про отворенне фільольогічної секції і з приводу постанови загальних зборів про наукове видавництво, признано можливим видавати його не більше 4—6 книжок на рік; постановлено посилати повістки на загальні збори іногороднім членам; на 6-му (14 Падоліста) доложено про отворенне історичної секції; постановлено: половину чистого доходу з публічних лекцій віддавати лекторам; з приводу постанови заг. зборів про наукове видавництво поклопотатись про здобутте матеріальних коштів для того; на 8-му (17 Падоліста) — постановлено розіслати оголошення про наукове видавництво; на 10-му (23 Грудня) — постановлено скликати заг. збори для обрання постійної Ради; на 11-му (30 Грудня) — новим складом Ради обрано редакційний комітет наукового видавництва; ухвалено для нього назву — „Записки Українського Наукового Товариства в Київі“.

НАУКОВІ ЗАСІДАННЯ.

—

Наукові засідання Т-ва ділили ся на прилюдні і секційні; перших від Вересня і до Грудня 1907 року відбуло ся сім.

На засіданню 16-го Вересня прочитано було два доклади — М. Грушевського — „Господарство польського магната на Задніпровю перед Хмельниччиною“ та

Ів. Степенка — „Марко Вовчок і його українські твори“. В докладі д. М. Грушевського, на підставі контракту „кравківського каштеляна“ Конецпольського з приводу віддачі 1643 року в аренду шляхтичеві Длускому гадяцької волости, охарактеризовано господарство великих панів на Україні. В докладі д. Ів. Степенка висловлено було думку, що художній український кольорит творів М. Вовчка належить її чоловіку; з приводу реферату виникли дебати, в яких д. В. Грінченко, заперечуючи проти деяких пунктів докладу, приходив до тієї ж думки; д. М. Грушевський признавав неясним питання про те, що М. Вовчок української мови не знав, і нагадав про писану М. Вовчком за кордоном повість „Марусю“ незалежно від О. Марковича, де всеж таки видко знайомість з українським побутом.

На 2-му засіданню 1-го Жовтня — доложено було витяги з „Споминів про М. Вовчка Ганни Барвінок“, а також доклад — „Нові матеріяли про М. Вовчка“ В. Доманицького. Останні одержав листування небіжчиці і деякі її українські твори, на підставі яких ствержує факт повного авторства власно Марковички, а не її чоловіка. В дебатах д. Грінченко заявив, що він і тепер лишаєть ся при протилежній думці, яку стверджує ріжниця в мові межі першими двома томами і третім. Д. Степенко заявив, що проти повного авторства свідчить факт ріжної художньої гідности російських (слабих) і українських (гарних) творів М. Вовчка. Д. Науменко оповістив, що М. Вовчок при побаченню з ним і в 1902 році балакала українською мовою, досить свобідно, хоча була се мова собі звичайна, обиходна. Д. М. Грушевський зауважив до реферату д. Доманицького, що дати на рукописах М. Вовчка не мають значіння, бо ними можуть бути показані роки останньої редакції, а не дійсного написання творів, і брак поправок в рукописах також, бо се може бути копія з поправленого. На увагу д. Грінченка, чому у Марковички заховались листи її, а не чоловіка, д. Черняхівська завважила, що при їх розбратю листи обопільно могли бути повернуті.

На 3-му засіданню 22-го Жовтня доложено було реферат д. В. Перетца — „Нові інтермедії“, де автор познайомив зібрання з найденими ним: 1) двома польськими інтерлюдіями 1650-х років, де дієвими особами виступають

українці; 2) з уривком пьєси на Благовіщення, яка складена по типу „сводної“ чи колективної містерії і викликає до себе велику цікавість особливо через те, що містерій серед памяток давнього українського театру — дуже мало, а більша частина їх належить до групи шкільних драм. До сеї пьєси додано інтерлюдію про дискусію єврея й християнина, про число празників у християн і євреїв, що збудована на відомім анекдотичнім сюжеті, який стріваємо в російських і українських рукописах XVII—XVIII в. в. По пьєсму містерія й інтермедія належать скорійше всього до кінця XVII в. В обміні думок д. референта з д. Степенком вияснилось, що одна з наведених в пьєсі молитов не може вказувати на літургічне походження духовної пьєси і тим самим не дає матеріалів для аргументації про і contra теорії по означене походження української драми 17-го віку.

На 4-му зібранню 14-го Падоліста доложено було два реферати — перший О. л. Грушевського — „Нові матеріали для біографії Костомарова“. В докладі вазначено було обставини, в яких розвинуло ся українське фєдератівне славянофільство і його відмінність від московського асіміляційного. Другий реферат, д. В. Грінченка — „Пісня про Дорошенка й Сагайдачного“ викликав широкі змагання. Референт доводив, що пісня ненародня і належить до кінця 18 віку. Опоненти — М. Лисенко, О. Левицький, О. Косач, О. Мишуга і др. доводили, що пісня народня, себ то вказували факти її росповсюдження по селі. Д. В. Перетц звернув увагу, що докладчик ігнорував вишню будову пісні, з чого видно давність її походження; крім того пригадав виданий ним старійший варіант сеї пісні з 17-го віку. Д. М. Грушевський вказав на условність понять „народній“ і „ненародній“ („народні“ твори — се продукти індивідуальної творчости, тільки росповсюднені в народніх кругах і від такого уживання часто вишліфовані, змінені, упрощені); згадки в Єнеїді Котляревського вказують, що в другій пол. XVIII в. пісня про Сагайдачного була дуже популярна в широким масах козаччини.

На 5-ім засіданню 2-го Грудня прочитано було два реферати, перший д. Гр. Павлуцького — про „Українське мистецтво“. Докладчик зауважив оригінальність укра-

їнської штуки і змогу її развою. Він вказав на характерні риси українського церковного будівництва, церковного малярства і скульптури. В другому докладі—„Про український орнамент“ д. М. Віляшевський указав особливість орнаменту, яким оздоблюють ся різні речі українського селянина; подав історію і звістки про сучасний стан збирання орнаменту.

Въ 6-ім засіданню 23-го Грудня прочитано було доклад д. Н. Черняхівського — „Нові теорії про походження людини“, де охарактеризовано було сучасний стан науки про походження людини. В двох других докладах — д. І. Каманіна — „Ще про пісню про П. Конашевича Сагайдачного“ та д. В. Грінченка — „Нові данні про пісню про Сагайдачного“ знов порушено було викликане д. Грінченком питання, чи дійсно в пісні згадують ся гетьмани Дорошенко і Сагайдачний. Д. М. Грушевський зведенне історичних імен в пісні вважає анахроністичним і взагалі не вважає можливим зо змісту пісні в тих варіантах сього козацького маршу, в яких його маємо, виводити вказівки на певний історичний момент.

Секції фізіологічна й історична відбули по одному, організаційному засіданню.

ЧЛЕНИ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА:

До 1-го травня 1908 р. до Товариства належали: Александровський Г., Антонович В., Антонович К., Берло А., Віляшевський М., Бондаренко І., Василенко М., Вовк Ф., Галін М., Грінченко В., Грушевський М., Грушевський О., Джиджора І., Даманицький В., Дурдуковський В., Житецький П., Каманін І., Качаловський О., Квятковський Г., Колесса Ол., Комаров М., Косач О., Кошовий В., Кримський А., Корчак-Чепурковський А., Кузеля З., Кузьмин Є., Левицький І., Левицький О., Леонтович О., Лисенко М., Лобода А., Лучицький В., Лучицький І., Маслов С., Михальчук К., Модзелевський В., Науменко В., Павлуцький Г., Перетц В., Петровський П., Петров М., Русов О., Смаль-Стоцький С., Стра-

домський М., Сумцов Н., Степенко І., Студинський К., Тимченко Є., Томахівський С., Черняхівська Л., Черняхівський О., Чикаленко Є., Шульгин Є., Щербаківський Д., Щербина В., Щербина С., Яковлев А., Ярошевський А.

ВИТЯГИ З СТАТУТУ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА В КИЇВІ.

§ 2. Товариство має на меті допомагати розробленню й популяризації українською мовою різних галузів науки.

§ 3. Найблизчою метою Товариство ставить собі: підтримувати звязки між ученими, що працюють над різними галузями науки, переважно у Києві, давати кожному з їх спромогу обмірковувати серед членів Товариства питання, які вони студіюють; знайомити членів Товариства з статями, наготовленими до друку, науковими відкриттями та висновками; сприяти росповсюдженню наукових знаннів через лекції, видання Товариства, а також через промови та повідомлення, що будуть виголошуватись на публічних зібраннях Товариства.

§ 4. Щоб досягнути зазначеної мети, Товариство має право: 1) споряжати приватні й публічні засідання, щоб обмірковувати наукові питання; 2) споряжати диспути по науковим питанням, публічні лекції та систематичні курси по окремим галузям науки; 3) задавати наукові задачі і за розв'язання їх видавати наукові премії; 4) входити в звязки з науковими інституціями, не виключаючи й чужоземних, а також і можливо з багатьма особами, які можуть бути корисними для Товариства; 5) споряжати наукові вистави, улаштовувати наукові експедиції та екскурсії; 6) споряжати наукові зїзди; 7) видавати періодичні видання, збірники, монографії, брошюри, звідомлення про свою працю та засідання і т. инш.

§ 5) Щоб Товариство мало більший успіх в своїй діяльності, в ньому можуть закладатись особливі комісії, а також виділи (секції) по спеціальностям.

§ 6. Товариство має право закладати бібліотеку, музеї, колекції, наукові кабінети і т. и.; виписувати і набувати

книжки, періодичні видання, наукові підручники й інші речі наукового характеру. Вибліотеку й наукові заклади Товариства можна одкривати безплатно чи за плату, щоб оглядала й користувалась ними публіка.

§ 7. Товариство є юридична особа, що має право набувати й одчувати майно, а також робити всякі умови.

§ 12. Товариство складається з членів дійсних, почесних і членів-співробітників. Членами Товариства можуть бути особи обох полів.

§ 13. Дійсними членами можуть бути особи, що самостійно прагнуть надъ якоюсь галуззю науки і мають друковані наукові праці.

§ 14. За почесних членів можуть бути вибрані: 1) відомі учені, не виключаючи й чужоземних; 2) особи, що сприяли розвою науки; 3) особи, що сприяли розвою „Українського Наукового Товариства в Києві“ та його закладів.

§ 15. За членів-співробітників можуть бути вибрані особи, що, не відповідаючи вимогам § 13 цього Статуту, можуть сприяти тому, щоб Товариство досягнуло мети, через жертвування та добування матеріяльних засобів, збирання й жертвування книжок, колекцій, наукових підручників, досилання наукових кореспонденцій, збирання наукових матеріялів на місцях і т. и.

§ 16. Фундатори Товариства й особи, яких вони закли-чуть на перші Загальні Збори, після того як Статут зане-сено в реєстр, набувають права дійсних членів.

§ 17. Заяви про осіб, яких пропонують вибрати за дійсних членів та почесних, а також за членів співробітників, подають ся, з підписом не менш як двох дійсних або почесних членів, на розгляд Раді і потім передають ся на найблизчі Загальні Збори Товариства і роблять ся вибори їх через закриту балотировку — за почесних членів двома третинами, а за дійсних членів і за членів-співробітників — просто більшістю голосів присутних на засіданні членів.

§ 18. Члени виходять з складу Товариства: а) по своїй волі, заявивши Раді Товариства; б) як не заплачено буде

членської вкладки і в) коли їх виключено буде з Товариства постановою Загальних Зборів.

§ 19. Заяви, щоб виключити членів з складу Товариства, з підписом не менш, як десяти почесних або дійсних членів Товариства, подають ся на розгляд Раді і потім Загальним Зборам, на яких повинно бути не менш, як половина членів Товариства, що живуть у Києві. Питання, чи виключати членів з складу Товариства, розв'язуєть ся через закриту балотировку більшістю трьох чвертів присутних на засіданні членів.

§ 20. Призвища кандидатів, яких пропонують за членів у Товариство, а також тих, що хотять виключити, заносять ся на повістку про складання Загальних Зборів, яка повинна бути ровіслана кожному членови Товариства окремо.

§ 21. Дійсні члени беруть участь, з правом рішачого голосу, въ у сїх зібраннях, справах і закладах Товариства. Вони мають право безплатно ходити в усї заклади Товариства, а також право безплатно бути на лекціях, курсах, виставах то що, окрім тих, що споряджатимуть ся з добродійною метою або на те, щоб збільшити засоби Товариства.

§ 22. Почесні члени користують ся всіми правами дійсних членів.

§ 23. Члени-співробітники користують ся такими ж правами, як і дійсні члени, окрім права рішачого голосу на зібраннях Товариства та права бути вибраними в ріжні уряди Товариства.

§ 24. Дійсні члени і члени-співробітники платять що року членську вкладку пять карбованців.

Увага. Членів-співробітників, що зроблять значні послуги Товариству, можуть кожний раз на пропозиції Ради Загальні Збори увільняти од плати членської вкладки, але се увільнення не може виходити за межі обрхункового року. Платити членську вкладку можна частинами, але не пізніше, як до кінця обрхункового року. Члени Товариства, що не заплатили членської вкладки, через два місяці після обрхункового року

вважають ся, що вони вийшли з Товариства. Вони можуть знову набути стан члена Товариства, без балотировки, як унесуть належний од їх недоплат.

§ 25. Почесні члени членської вкладки не платять.

§ 26. На наукові засідання Товариства дійсні і почесні члени Товариства мають право приводити гостей.

§ 34. *Увага.* Дійсні та почесні члени мають право брати участь в справах Ради й Ревізійної Комісії, але без права рішального голосу.

§ 47. Кожний член Товариства має право подавати заяви на папері що до життя Товариства. Такі заяви Рада повинна розглядати на найближчих своїх засіданнях. Коли заяви суперечитимуть Статуту, то це розглядає Рада разом з Ревізійною Комісією.

§ 48. Зміни й додатки сього Статуту, коли ухвають їх Загальні Збори, входять в силу таким же порядком, який вставлено для товариств.

§ 49. Коли закрийть ся Товариство, майно його піде, на що призначать ліквідаційні Загальні Збори.

Особи, що бажають стати членами Товариства, звертають ся з заявою про се або до знайомих їм дійсних членів, котрі їх потім рекомендують Раді Товариства, або просто до Ради.

Праці, що призначені для доложення в засіданню Товариства чи до друку в „Записках“, мають посилати ся до бюро Товариства або до голови відповідної по спеціальности секції. Для уміщення в хроніці просять д. д. авторів праць, які надсилають вони для доложення в засіданнях, подавати коротенькі змісти їх; теж само тих, що беруть участь в дебатах на наукових засіданнях з приводу прочитних рефератів.

Українське Наукове Товариство звертаєть ся з проханням до д. д. авторів і видавців надсилати до бібліотеки Товариства всякі наукові, неперіодичні і періодичні видання взагалі, а особливо з українознавства.

Зміст 1-ої книги „Записок Українського Наукового Товариства в Києві.”

	Стор.
1. Українське Наукове Товариство в Києві й його наукове видавництво. Мих. Грушевський . . .	3
2. Найблизчі завдання вивчення історії української літератури. В. Перетц	16
3. Господарство польського магната на Задніпровю перед Хмельниччиною. Мих. Грушевський . .	25
4. Пісня про Дорошенка й Сагайдачного. Б. Грінченко	44
5. Нові матеріали до біографії Костомарова. Олександр Грушевський	71
6. Причинки до української діалектології. Є. Тимченко	82
7. Історія української граматичної термінології. Іван Огієнко	94
8. Про сімуляції у хірургії. Д-р М. Галін . .	130
9. Хроніка Українського Наукового Товариства в Києві	150

Inhalt des 1. Bandes.

Ss.

1. Die Ukrainische Gesellschaft der Wissenschaften in Kiew und ihr wissenschaftlicher Verlag, von **Prof. M. Hruševskýj** 3
2. Die nächsten Aufgaben der Ukrainischen Literatur-Geschichtsforschung, von **Prof. W. Peretz** 16
3. Wirtschaft eines polnischen Magnaten im Trans-Dnieprgebiet, von **Prof. M. Hruševskýj** . 25
4. Lied von Dorosenko und Sahajdacnyj, von **B. Hrinčenko** 44
5. Neue Materialien zu Kostomarow's Biographie, von **A. Hruševskýj** 72
6. Beiträge zur ukrainischen Dialektologie, von **E. Tymčenko** 82
7. Geschichte der ukrainischen grammatikalischen Terminologie, von **I. Ohienko** 94
8. Über simulationen in der Chirurgie, von **Dr M. Halin** 130
9. Chronik der Ukrainischen Gesellschaft der Wissenschaften in Kiew. 150

The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions. It emphasizes that proper record-keeping is essential for the transparency and accountability of the organization's financial operations.

The second part of the document outlines the various methods used to collect and analyze data. It details the process of gathering information from different sources and how this data is then processed to identify trends and patterns.

The third part of the document focuses on the implementation of these findings. It describes the steps taken to put the results into practice and how the organization has adapted its processes based on the insights gained.

Finally, the document concludes with a summary of the key findings and a look towards future improvements. It highlights the ongoing nature of this process and the commitment to continuous learning and growth.

Літературно-Науковий Вістник

український місячник

літератури, науки й громадського життя

виходить в двох виданнях, київськiм i львівськiм, книжками по 12—15 арк.

Містить белетристику оригінальну й переклади, оповідання, драми, поезію, статі з української історії, літератури, суспільної економії й інших областей знання; огляди літератури, науки й суспільно політичного життя; критику й бібліографію.

Редакція і головна контора: Київ, Прорізна, 20, кв. 3.

Контора львівська: ул. Чарнецького, ч. 26..

(Lemberg Supinski-str. 17. Anzeiger für Litteratur und Wissenschaft)

Передплата на видання київське р. 1908:

на рік 8 руб.; для незможних учнів, студентів, сільських учителів, нижших служащих, робітників і селян 7 руб., але тільки коли вони передплачують журнал просто з контори.

За пів року 4 руб. 50 к.

Ному трудно відразу, нехай присилає на перше число кожного місяця по 1 р.

Книгарням і всяким посередникам від передплати 5⁰/₀, але тільки в тім разі, коли передплата виплачується повна (8 руб.) і вся відразу.

Комплети журналу за попередні роки продаються по 8 р.

„РАДА“

Рік видання третій

газета політична, економічна і літературна.

Виходить у Києві щодня, окрім понеділків.

Умови передплати з приставкою і пересилкою в Росію:

на рік	на 11 м.	на 10 м.	на 9 м.	на 8 м.	на 7 м.	на 6 м.	на 5 м.	на 4 м.	на 3 м.	на 2 м.	на 1 м.
6.	5.70	5.20	4.75	4.25	3.75	3.25	2.75	2.25	1.75	1.25	65.

Редакція і головна контора: Київ, Підвальна 6.

Редактор М. ПАВЛОВСЬКИЙ.

Видавець С. ЧИКАЛЕНКО.

ЗАПИСКИ

Українського Наукового Товариства
в Києві

ВИХОДИТИМУТЬ ВІД Р. 1908.

Передплата на першу серію: 5 р. з пересилкою в Росії,
за кордон—6 р., для студентів, учеників, народніх учите-
лів 3 р., для членів Товариства 2 р.

Приймаєть ся передплата в бюро Товариства, при редакції
„Л. Н. Вістника“, Прорізна, 20.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА
У ЛЬВОВІ

український науковий журнал,

присвячений передовсім українській історії, фіольольогії й етнографії,
виходить під редакцією *М. Грушевського*, що два місяці книжками по
15 аркушів (XVII РІК ВИДАННЯ).

Розвідки з наук історичних і фіольольогічних, матеріали й замітки, пе-
регляд часописей українських й иньших (до двіста часописей), критичні
оцінки й реферати з наукової літератури, що дотикає ся українознавства.

Передплата в Росії 6 р. на рік, поодинокі книжки по 1 р. 50 к.

Передплату приймає контора Літературно-Наукового Вістника, Київ,
Прорізна, 20. Там же можна діставати поодинокі книжки.

Ціна сеї книжки нарізно 1 р. 50 к.